

Two quests for unity

Bruno Hamnell: *Two quests for unity. John Dewey, R. G. Collingwood, and the persistence of idealism*. Lund: Lunds universitet, 2021. 371 s. ISBN 978-91-89213-89-0, hft.

Numera förknippas idealismen vanligtvis med högstämda ideal om det rätta, det sköna och det sanna. Inom filosofin kopplas den också samman med föreställningen om det absoluta. Det kan te sig abstrakt, världsfrånvänt och överrationellt, gammalt och mossigt, ja, som rena rama 1800-talet. I det ljuset framstår det som förvånande att John Dewey, som brukar betraktas som en synnerligen modern tänkare, så sent som 1929 i boken *The Quest for Certainty* kunde försvara idealismen och uttryckligen hävda att den inte ska förstås som abstrakt rationell utan som experimentell och med en hög grad av samtida relevans.

I Sverige är Dewey framför allt känd som pedagog och som pragmatismens främsta företrädare. Han förordade en samhällstillvärd, demokratisk utbildning där barn får lära sig genom att själva vara aktiva och göra olika saker. Men han var också en framstående filosof och en inflytelserik politisk och estetisk teoretiker. I sin samtid uppfattades han som en tänkare som var helt och hållet i takt med tiden. Ibland när pragmatismen förväxlades med utilitarism kunde han förvisso avfärdas som en platt filosof för krämare och affärsmän. Men det var många fler som försvarade honom. När han dog 1952 lyftes han fram som USA:s främsta tänkare, och några decennier senare kunde Richard Rorty utnämna honom till en av 1900-talets tre viktigaste filosofer överhuvudtaget, tillsammans med Martin Heidegger och Ludwig Wittgenstein.

Det sägs aldrig explicit, men det ligger nära till hands att tänka sig att titeln på den nämnda boken av Dewey har inspirerat till huvudtiteln på Bruno Hamnells avhandling, *Two Quests for Unity*, med underrubriken *John Dewey, R. G. Collingwood, and the Persistence of Idealism*. Det är en på flera sätt tung avhandling som tolkar inte bara Dewey utan också den 30 år yngre engelske filosofen och historikern Robin George Collingwood mot bakgrund av den idealistiska traditionen. Men den idealism som det då är fråga om är inte primärt den gamla tyska, från Kant till Hegel, utan den betydligt mindre uppmärksammade angloamerikanska varianten under senare delen av 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

Trots att det uppenbarligen är mycket som förenar Dewey och Collingwood har deras tänkande sällan jämförts med varandra. Delvis kan detta förklaras av att de nästan inte skrev någonting alls om varandra. I deras tryckta verk finns det i själva verket bara en enda hänvisning till Collingwood hos Dewey, och lika få hos Collingwood till den amerikanske filosofen. Men den forskningsmässiga frånvaron av komparationer mellan dem båda beror säkert lika mycket på det som Hamnell lyfter fram som en tendens till metodisk nationalism inom filosofihistorieskrivningen, det vill säga att den amerikanska filosofitraditionen brukar behandlas för sig och den engelska för sig, utan särskilt många överlappningar i form av kunskapsirkulation. Utifrån Dewey och Collingwood – en amerikansk respektive en engelsk filosof – förordar Hamnell däremot ett transnationellt perspektiv. På ett förtjänstfullt sätt är det ett perspektiv som genomsyrar hans egen undersökning.

Förutom en inledning och en avslutning består den 371 sidor långa avhandlingen av fyra företrädesvis tematiskt strukturerade kapitel. I sedvanlig ordning tar Hamnell i inledningen upp vissa metodiska och teoretiska överväganden, tidigare forskning och redogör för hur avhandlingen är upplagd. Anmärkningsvärt nog lyser däremot formuleringar om syfte och frågeställningar med sin frånvaro. Under rubriken "Aim, Approach, and Delimitations" förklarar Hamnell i stället att han kommer att argumentera för ett antal teser. Det närmaste man kommer en traditionell syftesförklaring finns faktiskt i avhandlingens avslutning där det i preteritum slås fast: "The study's aim was to investigate the persistence of idealist philosophy in Anglo-America during the first half of the twentieth century using the cases of Collingwood and Dewey." Om detta är syftet är det svårt att förstå varför det inte klargörs redan i inledningen. Dessutom skulle man utifrån den syftesformuleringen behöva problematisera vad som utifrån de båda exemplen med Dewey och Collingwood kan sägas generellt om den idealistiska filosofins fortlevnad under första hälften av 1900-talet.

Att Hamnell inledningsvis inte formulerar något syfte och några frågeställningar hör samman med hur han har valt att lägga upp sin studie. Som ett alternativ till mer traditionella former av idéhistoria, som begreppshistoria, diskursanalys och ideologikritik, urskiljer han i inledningen tre olika sätt att skriva idéhistoria på, som konversation, argumentering och kritik. De synsätten behöver inte utesluta varandra utan tillåts i avhandlingen att komplettera varandra i en argumenterande och kritisk dialog med det förgångna. Det här resonemanget är tämligen allmänt hållet och hade gärna fått kompletterats med en mer klargörande diskussion om andra metodiska och teoretiska utgångspunkter, men det är onekligen en sympatisk inställning till den idéhistoriska verksamheten som är konse-

kvent genomförd i avhandlingen. Det enda som kan efterlysas i det avseendet är en mer genomgående och fortlöpande dialog med tidigare forskare. Med en mer aktiv sådan skulle det originella i avhandlingens argument och teser ha framträtt tydligare.

Kapitel två, "Dewey, Collingwood, and the Anglo-American Idealism", är ett 100 sidor långt bakgrundskapitel. Det innehåller en presentation av avhandlingens båda huvudpersoner, men först och främst handlar det om den idealistiska traditionen med fokus på den angloamerikanska varianten under senare delen av 1800-talet, fast i någon mån tar den också upp den tyska under decennierna kring sekelskiftet 1800. I båda fallen kan idealismen förstås som en reaktion på olika former av materialism, empirism, dualism och atomär individualism. I den senare angloamerikanska versionen var det också fråga om en reaktion på positivistisk filosofi och socialdarwinistisk politik.

Hamnell understryker att idealismen dominerade universitetsfilosofin i både Storbritannien och USA under 1800-talets avslutande decennier. Men hänvisning till en tidigare forskare uttrycker han det som att det 1860 knappast fanns några idealister alls, kring sekelskiftet 1900 var de i en majoritet, medan de 30 år senare återigen bara utgjorde ett fåtal. Den sene Dewey och Collingwood situeras här i slutfasen av den angloamerikanska idealismtraditionens storhetstid, eller rentav i dess efterliv.

För att kunna analysera Deweys och Collingwoods förhållande till idealismen urskiljer Hamnell fem utmärkande drag i den angloamerikanska idealismtraditionen. Det sägs vara de centrala inslagen i vad han med ett viktigt begrepp i avhandlingen kallar den idealistiska tankestilen. För det första var flertalet av dess företrädare i Oxfordfilosofen Thomas Hill Greens efterföljd socialt liberala med en människosyn som kan beskrivas som en organisk individualism. För det andra var de intresserade av metafysiska och religiösa frågor. De var kristna och flera av dem hade en uttalad vilja att förverkliga paradiset redan i jordelivet. Detta leder över till det tredje särdraget, nämligen att de var handlingsorienterade och betonade praxis i kontrast till den traditionella kontemplerande filosofirollen. För det fjärde lyfte de fram erfarenhet som någonting centralt. Slutligen, för det femte, utmärktes de av en strävan efter enhet, inte minst mellan olika former av filosofiska, estetiska, vetenskapliga, historiska och religiösa erfarenheter. Samtliga dessa för den angloamerikanska idealismen karakteristiska kännetecknen återfinns i både Deweys och Collingwoods tänkande.

Att det finns skäl att förstå dem båda på det sättet visar Hamnell övertygande, men någonstans i avhandlingen hade det varit på plats med en vidare diskussion om tankestilen som ett analytiskt begrepp. I en not där Ludwik Flecks tolkning av begreppet tas upp påpekar Hamnell att

han själv använder begreppet på ett vidare sätt än Fleck men det förblir oklart hur han närmare bestämt förstår det.

Noteras kan också att intresset för konst och estetik inte lyfts fram som något av de utmärkande dragen i tankestilen. Det är dock slående att både den sene Dewey och Collingwood hade ett stort sådant intresse. Frågan är till och med om inte spåren av idealism framträder som allra tydligaste i deras estetiska tänkande, åtminstone hos Dewey med hans *Art as Experience* från 1934. På olika ställen i avhandlingen tas Deweys och Collingwoods estetiska teorier upp men utan att någon mer systematisk jämförelse görs mellan dem. Även om det också inom detta område är mycket som förenar och överlappar skulle man kunna hävda att Collingwood huvudsakligen var intresserad av var vad konst är, till skillnad från den klassiska estetiska frågan om vad det sköna är, medan Deweys snarare fokuserade på vad konst gör, vilket i många avseenden framstår som en mer fruktbar ingång.

Inte heller dialektiken tas upp i samband med den idealistiska tankestilen. I och för sig var Dewey knappast någon dialektisk tänkare, men det var däremot Collingwood som vidareutvecklade den dialektiska metoden som en beredvillighet att justera och ändra sina uppfattningar i ljuset av nya fakta och argument. Inom det politiska området förde han fram detta som en typiskt liberal metod. Detta är bara ett exempel på hur han kan sägas ha reformerat den idealistiska traditionen inifrån.

Det tredje kapitlet bär rubriken ”Liberal Idealism and the Crisis Imaginary” och undersöker talet eller diskursen om en samtida kris i slutet av 1800-talet och det tidiga 1900-talet, med tyngdpunkten lagd vid mellankrigstiden. Det är det mest politiskt och historiskt kontextualiserande kapitlet i avhandlingen och tar upp en lång rad kriser som till exempel de stora finanskriserna 1893 och 1929, men framför allt fokuserar den på olika föreställningar om civilisationens, liberalismens och idealismens kris. Det faktiska kristillståndet fick sin tydligaste manifestation i händelserna i samband med första och andra världskriget, men tankarna på att det samtida samhället befann sig i en kris hade fått stor spridning långt innan dess.

I kapitlet undersöks det hur Dewey och Collingwood svarade på dessa kriser liksom hur deras tolkningar av dem skilde sig från den som deras kritiker förde fram. De kritiker som det här framför allt handlar om är de analytiska filosoferna som successivt flyttade fram sina positioner och blev alltmer dominerande under första hälften av 1900-talet. Inflytelserika filosofer som Bertrand Russell och George Foot Moore pekade ut idealisterna som sina huvudmotståndare. De avvisade det filosofiska värdet av metafysik, religion, historia och estetik och knöt filosofin närmare till naturvetenskapen. I praktiken innebar det att de kom att ägna sig mest åt

formell logik, språkanalys och epistemologi. Som Hamnell visar stod de för en helt annan slags tankestil än idealisterna. Inom både akademien och det omgivande samhället fick den analytiska tankestilen ett stort genomslag och snart började den idealistiska tankestilen att uppfattas som alltmer urmodig.

Till föreställning om den angloamerikanska idealismens kris vid den här tiden bidrog också den allmänna tendensen till professionalisering och vetenskaplig specialisering. Dessutom kom idealismen på grund av sin tyska bakgrund att förknippas med nationalism, militarism, antiliberalism, antiindividualism och glorifiering av staten. Hamnell talar i det sammanhanget om det preussiska spöket vilket starkt bidrog till att Collingwood emellanåt kunde vara rätt tveksam till den tyska idealismen, även om han hävdade att det var Schopenhauer, Hartmann och Nietzsche snarare än Hegel som var filosofiskt huvudansvariga för den i samtiden hotande preussismen.

Till den äldre tyska idealismen kunde även den sene Dewey ge uttryck för en rätt ambivalent inställning. Till exempel publicerade han 1915, något år in i det förödande första världskriget, *German Philosophy and Politics*. I boken tar han explicit avstånd från vissa delar av den tyska filosofitraditionen, som den kantska dualismen och den schellingska och hegeliska föreställningen om det absoluta, och han tänker sig att det på något sätt finns ett samband mellan det filosofiskt absoluta och den sociala och politiska absolutismen som hade återkommit i Tyskland under det tidiga 1900-talet, inte minst i samband med första världskriget, men som skulle bli ännu tydligare i och med nazismens framfart på 1930- och 1940-talen. På ett föga övertygande sätt försökte Dewey rentav i en senare upplaga av boken skriva fram en kontinuerlig utvecklingslinje från Kant och Fichte till Hitler.

Den erfarenheten stärkte Dewey i uppfattningen att filosofin alltid måste vara konkret och experimentell. Men samtidigt gjorde han gällande att om man tolkar idealismen på rätt sätt så kan även den uppfylla kravet på att vara en experimentellt undersökande filosofi. När han på detta sätt hävdade att idealismen är experimentell snarare än abstrakt rationell försökte han rädda delar av den idealistiska traditionen in i samtiden. Collingwood var vid samma tid inne på liknande tankar. Även han höll fast vid vissa idealistiska teman och tankespår samtidigt som han tog avstånd från de absolutistiska tendenserna. Mot det tyska barbariet försvarede han den anglosaxiska civilisationen.

Samtidigt underströk Collingwood att idealismens och liberalismens kris var en del av en mycket vidare kris för hela den västerländska kulturen. Den civiliserande världen hotades inte bara av den tyska militarismen eller för den delen den sovjetiska kommunismen utan också av sådant som

utilitarism, sekularism och positivism. Till den långa listan över yttre och inre hot lägger han också olika former av underhållning, till skillnad från sann konst som han tvärtom hyllade. Genomgående tänker han sig att sociala och politiska problem hänger intimt samman med dålig filosofi. En bättre filosofi än den som dominerar i samtiden skulle vara det mest effektiva botemedlet mot allehanda dåliga saker och företeelser.

Kapitel fyra, "The Quest for Unity", tar sin utgångspunkt i det Hamnell kallar den holistiska vändningen under decennierna kring sekelskiftet 1900. Den strävan efter enhet som präglar Deweys och Collingwoods tänkande kopplas här samman med en rad besläktade begrepp som syntes, holism och organism. När Hamnell ska exemplifiera den holistiska vändningen nämner han en lång rad tänkare och vetenskapsmän från Edmund Burke i slutet av 1700-talet till pragmatister och företrädare för livsfilosofi och gestaltpsykolog i början av 1900-talet. Med ett sådant långt tidsperspektiv kan man ställa sig frågan om det verkligen finns skäl att tala om det som en specifik vändning, i synnerhet om man därtill lägger iakttagelsen att detta måste ha varit det traditionella sättet att se på tillvaron som varit dominerande sedan åtminstone Platon och Aristoteles. Snarare än att stå för en vändning kan det tidiga 1900-talets idealism sägas ha varit helt i linje med den strävan efter enhet och holism som varit det normala genom århundraden för att inte säga årtusenden.

Enligt Collingwoods enhetskonception är allt relaterat till vartannat. Världen utgör ett organiskt och koherent helt. Men den sortens enhet som han framför allt betonar gäller de mänskliga erfarenheterna i form av konst, religion, vetenskap, historia och filosofi. I samtiden sägs dessa erfarenheter på ett olyckligt sätt ha separerats från varandra. Ett övergripande mål måste därför vara att återföre dem i en högre syntes menar Collingwood. Tanken på erfarenhetens enhet är också central i Deweys tänkande. Tre andra sidor av enhetssträvandena som de båda ständigt återkommer till gäller mångfalden, motsatser och det sociala. Hamnell argumenterar för att dessa fyra kategorier – alltså erfarenhetens, mångfaldens, motsatsernas och den sociala enheten – inte bara återfinns hos Dewey och Collingwood utan att de ingår i den angloamerikanska idealismens tankstil i stort.

Det femte och sista tematiska kapitlet heter "Philosophy after Idealism: Historicism, Humanism, Praxis", och där står just de tre senare begreppen i fokus, det vill säga historism, humanism och praxis. Till dem kan ytterligare ett begrepp läggas, naturalism. I första delen av kapitlet undersöks nämligen Deweys och Collingwoods förhållande inte bara till historismen utan också till naturalismen.

Dewey utgick inte sällan från ett historiskt perspektiv i sina undersökningar men han var ändå inte historiker på samma sätt som Collingwood,

som till skillnad från Dewey också utvecklade en ambitiös historiefilosofi. I vid mening kan båda dock betecknas som historiker menar Hamnell. I och för sig var de till skillnad från de traditionella historikerna inte upptagna av att förstå det förgångna på dess egna villkor och de trodde knappast heller att det är möjligt att komma fram till *wie es eigentlich gewesen*. Däremot hävdade de att all kunskap och förståelse har en temporal dimension och att den övergripande meningen med att studera det förgångna är att få kunskap om oss själva som sociala och temporala varelser. Detta gör att de enligt Hamnell kan karakteriseras som historiker, låt vara att man då kan fråga sig om inte begreppet historism nästan helt töms på sin mening om det får stå för uppfattningen att all kunskap har en historisk dimension.

Vad gäller naturalismen bejakade Dewey den på ett helt annat sätt än Collingwood. Den senare tyckte genuint illa om såväl estetisk som historisk naturalism, vilka han båda kopplade samman med den för honom förhatliga positivismen. Även om Collingwood uttryckligen intog en anti-naturalistisk position argumenterar Hamnell för att han också i detta avseende ligger rätt nära Dewey. Som avhandlingsförfattaren formulerar det är Collingwoods hållning förenlig med en tunn epistemologisk naturalism. Den var en position som även intogs av Dewey, men denne var dessutom tunn naturalist i avseende på metafysiken, i motsats till Collingwood.

Det hör då till saken att Dewey tidigt tog starka intryck av Darwin och den moderna naturvetenskapen, men han underströk också behovet av att förena detta med mer humanistiska perspektiv. Här ser vi ytterligare ett exempel på hans enhetssträvanden, i detta fall mellan naturalism och humanism. För Collingwood var det däremot av största vikt att skydda filosofin och historievetenskapen från naturvetenskapens dominans.

I frågan om praxis, slutligen, intog Dewey och Collingwood återigen rätt olika ståndpunkter, men också här fanns det sådant som förenade dem. På olika sätt opponerade de sig både mot den förenklade uppdelningen mellan teori och praktik. I samband med detta kommer Hamnell också in på pragmatismen och visar att när Collingwood kritiserade den så gjorde han det på påfallande svaga grunder. Han hade helt enkelt en felaktig bild av vad pragmatismen stod för. Även på denna punkt framhålls det att Dewey och Collingwood stod närmare varandra än vad som först kan tyckas vara fallet. I grund och botten var båda humanister som förde fram en bred konception av filosofin där den filosofiska verksamheten i det närmaste blir detsamma som en praktisk existentiell kulturkritik.

Trots att vissa invändningar således kan framföras måste de tolkningar som Hamnell gör av Dewey och Collingwood sägas vara övertygande. Åtminstone delvis är det en ny bild av de båda tänkarna som framträder.

Dessutom är avhandlingen välskriven, utan onödig jargong, och genomarbetad med korrekta citat och kärnfulla referat. Överhuvudtaget är det inga konstigheter vad gäller formalia. Tvärtom fungerar allt sådant mycket bra.

En övergripande invändning som kan göras gäller dock att det förekommer en hel del upprepningar och omtagningar. I något avseende är detta nästan ofrånkomligt när det kommer till tänkare av Deweys och Collingwoods slag, där allt hänger samman och där ett tämligen begränsat antal grundteman och poänger ständigt återkommer i olika varianter. Därför är det svårt att komma ifrån att det även i framställningar om deras tänkande förekommer upprepningar. Det gäller också i det här fallet, men en del av dem skulle likväl rätt enkelt ha kunnat undvikas. Överhuvudtaget hade avhandlingen tjänat på att stramats upp och hade gärna fått kortats ner. Samtidigt finns det här något som man som läsare skulle vilja se mer av, inte mindre, och det är författarens egna reflektioner och resonemang, inte minst i form av mer metatext där han förklarar vad han gör och varför han gör detta. För att vara en dialoginriktad, argumenterande och kritisk undersökning är författaren själv påfallande frånvarande i texten.

Likväl kan det allt som allt konstateras att *Two Quests for Unity* är en ovanligt habil och väl genomförd studie. Den är ordentlig, övertygande, lärd, och som läsare får man lära sig mycket om ett ämne som inte bara i Sverige utan också internationellt är förhållandevis utforskat. Genom det transnationella perspektivet framträder såväl likheter som skillnader mellan Dewey och Collingwood i deras förhållande till den angloamerikanska idealismen. Samtidigt som Hamnell på ett vederhäftigt sätt framställer dem både som fortfarande relevanta tänkare blir det tydligt att han själv är en skicklig, noggrann och gedigen forskare.

Anders Burman

Södertörns högskola

Att inventera ett folk

Britas Benjamin Eriksson: *Att inventera ett folk. Populariseringar av vetenskaplig släktforskning i Sverige i början av 1900-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2022. 118 s. ISBN 978-91-89284-08-1, hft.

Idéhistorikern Britas Benjamin Eriksson har skrivit en licentiatuppsats om försök att popularisera släktforskning i Sverige under 1910- till 1940-talet, specifikt det han kallar ”vetenskaplig släktforskning”, en inriktning

influerad av rasbiologins tankegod. Släktforskning är och har varit en vida utbredd hobby och föreningsaktivitet i Sverige ända sedan 1900-talets första hälft. Släktforskningen har för många varit en väg in i ett bredare historiskt intresse, exempelvis lokallistoriskt, och har gett upphov till en typ av historisk kunskap som tiotusentals svenskar idag besitter. Studier av släktforskningens idéhistoria och samhälleliga sammanhang kan därför vara av största relevans.

Erikssons studie består av fem kapitel. I det första kapitlet redogörs för syfte, frågeställningar, tidigare forskning och teori. Erikssons arbete motiveras med att det finns en lucka i forskningen, nämligen att det saknas forskning om försök att lära ut vetenskaplig släktforskning till amatörsläktforskare i Sverige. I kapitel 2 beskrivs dels vissa aspekter av genealogins historia, dels svensk namnlagstiftning. Kapitel 3 och 4 utgörs av två fallstudier och bildar bokens empiriska del. Den första fallstudien är en analys av rådmannen Johan Wretmans två handböcker i släktforskning: *Kort handbok i svensk släktforskning* (1916) och *Släktvetenskapen med hänsyn till svensk forskning* (postumt 1924). Eriksson skriver att Wretmans böcker ”präglades av en nationalistisk konservativ politik med kristna undertoner” (56). Han hävdar vidare att handböckerna bidrog till att forma en (för släktforskaren) föreställd gemenskap centrerad kring den egna släkten, den svenska historien samt den lutherska tron. Enligt Eriksson legitimerades denna nationella gemenskap dessutom med hjälp av rasbiologiska rön.

Nästa fallstudie handlar om Skandinaviska Släktstudiesamfundet (”Samfundet”), en rörelse grundad 1934 med rasbiologen Herman Lundborg som hedersordförande. Kapitlet är längre och mer empiriskt varierat än det föregående. Fokus i fallstudien är två släktalbum utgivna genom Samfundet, *Familjens krönika* och *Släktens bok*. Därutöver beskrivs rörelsens organisation, styrelse och verksamhet. Eriksson pekar på att Samfundets intresse inte bara var att låta släktforskare bidra till kartläggningar i rasbiologins tjänst, det vidare syftet var att främja den så kallade göthiska nordrasens ställning.

I det femte kapitlet förs en avslutande diskussion. Eriksson framhåller att försöken att popularisera vetenskaplig släktforskning bör ses som en del av fältvetenskapernas historia och att släktforskaren var del av ett så kallat observatörsnätverk. Författaren ser också en ”tydlig skillnad” mellan ”de skilda föreställda gemenskaper som konstruerades i fallstudiernas läromedel ...” (96). Eriksson menar att förståelsen av nation som förmedlades av Johan Wretman baserades på ”kristen konservatism där ätten stod i centrum av samhällsbygget”, medan Samfundet förmedlade en gemenskap baserad på uppfattning om ras.

Syfte, frågeställningar och teorianvändning

Erikssons ingång till studien baseras som nämnts på luckor i forskningen, som identifieras via en genomgång av tidigare arbeten om släktforskning, rasbiologi och fältvetenskaper. Syftesformuleringen lyder: "... att undersöka varför olika sammanslutningar och aktörer försökte lära ut det som kallades vetenskaplig släktforskning till amatörsläktforskare under tidigt 1900-tal." (9). När Eriksson upprepar konstaterar att "förvånansvärt" få studier har gjorts i ämnet, kan jag inte låta bli att tänka att det beror på att ämnet är så smalt, och att det därmed inte alls är särskilt förvånansvärt. I analogi med det smala syftet blir också frågeställningarna som bäddats in i texten på sida 9 lite väl specifika. En inte fullt så hård avgränsning hade här nog varit fruktbart och gett studien en bredare relevans och intressantare teoretisk klangbotten.

Det finns ett antal återkommande och för studien centrala begrepp, som lämnats utan någon egentlig definition eller annan teoretisk förankring. I förlängningen ställer det studiens övergripande syfte på en oförtjänt svag grund. Jag vill här ge fyra exempel:

Vad inbegrips i "vetenskaplig släktforskning" och hur skilde sig denna släktforskning mot den vanligt förekommande övriga släktforskningen? Denna fråga menar jag att Eriksson inte besvarar. Jag uppfattar det som att begreppet inte var så vida spritt, men frågan om hur vanligt förekommande "vetenskaplig släktforskning" var när det begav sig går Eriksson inte heller in på. Var det exempelvis givet för de samtida att begreppet innefattade just detta rasbiologiskt influerade läger?

I relation till punkten ovan: vem är amatör, lekman eller "fotfolk" i sammanhanget? Är fältarbetaren nödvändigtvis en amatör? Skulle inte även rådmannen Wretman kunna beskrivas som amatör? Även flera av Samfundets aktiva medlemmar skulle kunna beskrivas som amatörer, men i studien är de också den populariserande parten.

Det saknas även en diskussion om vad popularisering betyder. Innebär det bara en envägs spridning? Populariseringen tycks även förutsätta en sorts förenkling gentemot fältarbetaren/amatören. Men i realiteten kunde ju den som populariserade och den som populariserades i princip vara samma person.

Även gränsen mellan vetenskap och politik hade med fördel kunnat förankras teoretiskt på ett tydligare sätt.

Bristen på definition och teoretisk diskussion rörande dessa begrepp blir problematiskt eftersom hela studien syftar till att studera hur *amatörsläktforskare* påverkades av *popularisering av vetenskaplig släktforskning* från en utövande *expertis*. Och hur ska de för studien viktiga observatörsnätverken kunna förstås om inte deras beståndsdelar definieras (fältarbetare, expertis och informationsinfrastruktur)?

En teoretiker som däremot diskuteras är Benedict Anderson och hans klassiska teori om föreställd gemenskap. Eriksson applicerar teorin på hur släktforskare uppfattande en bl.a. nationell samhörighet, bakåt och framåt i tiden. I min mening är det dock en för långtgående slutsats att hävda att Wretmans handböcker formade en föreställd gemenskap. Jag skulle däremot hålla med om att de *bidrog till* ett större komplex av samtida strömningar, som i sin tur formade föreställda gemenskaper rörande nation och ras. Vidare uppfattar jag Erikssons dom över Bengt Hildebrands *Handbok i släktforskning* (1961) som väl hård, när han skriver att Hildebrand ”förenklade den historiska analysen”, ”osynliggjorde Johan Wretmans betydelse” och att han ”brustit”.

Fallstudier av handböcker och ett samfund

De båda fallstudierna fungerar olika bra i Erikssons ramverk. Delvis beror det på att två olika företeelser studeras: i första fallstudien två handböcker och deras innehåll, i den andra studien en organisation (Samfundet) och dess verksamhet, varav publikationer bara var en del.

Det är svårt för mig att se att Wretmans handböcker skulle ha bildat ett observatörsnätverk. Det är däremot en rimlig tolkning av Samfundets verksamhet. Ett observatörsnätverk innefattar även en informationsinfrastruktur. En sådan lyckas inte Eriksson beskriva kring Wretmans böcker. Relaterat till frågan om popularisering hade jag förväntat mig någon form av kommentar rörande hur Wretmans böcker spreds och hur de togs emot (t.ex. recensioner). Det vill säga hur många amatörsläktforskare som nåddes av Wretmans böcker och synsätt.

Samfundets mål var att förmå personer att kartlägga sin släkt, inklusive att uppta biologiska uppgifter. Hur många som antog uppdraget är oklart, men Eriksson ger åtminstone ett exempel, nämligen kyrkoherden Hasselberg, vars släktforskning bevarats till vår tid. Exemplet pekar inte minst på de höga krav som ställdes i den typ av släktforskning som Samfundet förespråkade. Man frågar sig som läsare: hur många hörsammade Samfundets med fleras uppmaning om att kartlägga rasbiologiska data om sin släkt?

Formalia och akribi – med mer att önska

Tyvärre kantas *Att inventera ett folk* av brister i formalia och akribi, som jag här inte kan undgå att avslutningsvis kommentera. Upprepningarna är otaliga, i flera fall förekommer samma uppgift i både brödtext och fotnot (flera exempel i t.ex. kap. 2). Dessutom upptas på tok för mycket information i fotnoterna (se t.ex. sidorna 62–69). Omotiverade sidospår och svår-

begripligt uppbyggda meningar försvårar läsningen. På ett flertal ställen i texten finns goda skäl att omformulera, omdisponera eller stryka. Exempelvis ägnas halva kapitel 2 åt en historik över namnlagstiftning – ett ämne som inte hänger ihop med studiens frågeställningar och som sedan över huvud taget inte följs upp. Erikssons manuskript hade uppenbarligen behövt redigeras mer noggrant innan det gick till tryck. Det hade gett Eriksson mer rättvisa förutsättningar för att nå ut med sina rön.

Jag vill också kommentera Erikssons påstående att delar av Rasbiologiska institutets arkiv ska ha förstörts på grund av att det innehöll ”komprometterande uppgifter angående institutets förhållande till den tyska nationalsocialistiska staten” (85). Eriksson ger ingen källa till påståendet och klargjorde vid oppositionstillfället att det bara är hans antagande. I min mening är det inte lämpligt att utan fog hävda, att ett så omdiskuterat och etiskt känsligt arkiv som Rasbiologiska institutets, aktivt ska ha förstörts i syfte att dölja besvärande uppgifter. Handlingarna som Eriksson saknar är för övrigt bland annat institutets tryckta verksamhetsberättelser, vilka knappast bara existerade i ett enda exemplar.

Ett bidrag till forskningen om observatörsnätverk

Att inventera ett folk har, precis som alla studier på forskarutbildningsnivå, flera styrkor, min kritik till trots. Det ligger uppenbarligen ett omfattande arbete av inläsning i forskningslägen och arkivstudier bakom Erikssons arbete. Att Eriksson även kartlagt vilka föredrag som Samfundet höll och vilka skrifter som gavs ut, är positiva bidrag till studien. Likaså inblicken i Samfundets styrelse, organisation och medlemskår. Genom kartläggningen av det tämligen okända Samfundet läggs ännu en pusselbit till vår historiska kunskap om svensk rasbiologi och dess aktörer. Likaså ger Eriksson ett tillskott till forskningen om observatörsnätverk. Läsaren introduceras dessutom till ett flertal utländska arbeten, bl.a. tyskspråkiga sådana. En annan förtjänst är användandet av personarkiv, vilket förhoppningsvis kan inspirera andra till studier med denna underutnyttjade källtyp.

Slutligen har Eriksson givetvis även pekat på de goda forskningsmöjligheterna kring ämnet släktforskning, dess samhällliga koppling och vetenskapshistoriska roll. Vi får hoppas att han återkommer till ämnet i framtiden, för det finns uppenbarligen många intressanta frågeställningar att försöka besvara i skärningspunkten mellan uppfattningar om släktskap, historiesyn, vetenskapshistoria och organisationshistoria.

Johannes Daun
Textilmuseet

Kretslopp av data

Johan Fredrikzon: *Kretslopp av data. Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker*. Lund: Föreningen Mediehistoriskt arkiv, 2021. 646 s. ISBN 978-91-985800-0-6.

Johan Fredrikzons avhandling *Kretslopp av data: Miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* väger 1662 gram. På sin väg till den fysiska läsare som faktiskt håller boken i sina händer har den passerat genom ett tätt nät av infrastrukturer och medier med vidsträckt förgreningar i tid och rum. Alla dessa distributionskanaler, formgivningsprogram, tryckeriarrangemang, lagringsprocedurer, datamallar, serieformat och apparater är inte bara kopplade till elnätet, utan till det förflutna och själva elementen, alla med sina speciella egenskaper och trögheter vilka på olika sätt tagit ett grepp om och möjliggjort avhandlingen efter vägen. Därtill har dessa infrastrukturer varit bemannade – nej vänta nu, det är inget passande ord för skrivbiträdenas historia – låt oss istället säga att infrastrukturen suttit ihop med manuellt arbete, människor helt enkelt, som tillsammans med tekniker och rutiner bildar vad vi kan kalla ett assemblage, ett av de ord som 1980-talets kritiska och ganska så poststrukturalistiska teori satte till världen för att beskriva alla dessa ihopkopplingar före ihopkopplandets och de trådlösa nätverkens självmedvetna tid, den tid vi nu lever i.

Det begrepp som avhandlingen väljer – eller ska vi för enkelhetens skull ändå säga att det är författaren som väljer? – för att undersöka hur dessa kopplingar sätter historien och samhällen i rörelse är ”kulturteknik”, ett lån från Kittlerkumpanen och mediehistorikern Bernhard Siegert. Detta begrepp är släkt med en hop liknande begrepp, som själva inte är alldeles frikopplade från det systemtänkande som Fredrikzon beskriver som den tidiga digitaliseringens motor. För även om frågor om val och intentioner, idéer och agens ställs åt sidan till förmån för frågor om möjlighetsvillkor, rutiner och materiella operationer pågår mycket tänkande och teoretisk prövning i avhandlingen, som är förankrad i en frikostig och faktiskt lite ålderdomlig beläsenhet. Avhandlingen bär därför sin vikt. Visst, ett och annat gram hade kunnat skrapas bort. Pappret kunde ha varit tunnare. Å andra sidan är stickspår, repriser och omkopplingar den viktigaste källan till produktivitet i den vetenskapliga stil som vi har att göra med här, och det måste förstås också vägas in.

Avhandlingen behandlar den ”tidiga digitaliseringen”, med vilket här förstås uppkomsten av datahanteringen som ett område av problem och förhoppningar inom ramarna för kunskapsproduktion och offentlig för-

valtning i Sverige, men med betydande transatlantiska förbindelser, från slutet av 1960-talet till mitten av 1980-talet. Det decennium som sätter tonen för undersökningen är emellertid 1970-talet. Att fokus beskrivs som ”den tidiga digitaliseringen” betyder att vi har att göra med en process som skrivs fram ur skuggorna av om inte ”den sena” så åtminstone ”den senare digitaliseringen”. Avhandlingen är i den meningen också en förhistoria; till vad är emellertid inte givet och aningen underartikulerat eftersom denna form av historisering utgår från en bestämd men implicit samtidsstolkning. Vilka aspekter hos den ”senare digitaliseringen” som avhandlingen belyser tas därför mer eller mindre för givet, vilket är synd då det osynliggör en diskussion om historisk förändring som hade kunnat föras med utgångspunkt i avhandlingens resultat och teser.

Metoden som Fredrikzon arbetat med är ”att följa data”. Det betyder att undersökningen följer datahanterings praktiker, tankefigurer, administrativa rutiner och maskinella anordningar mellan olika kunskaps- och förvaltningsområden snarare än att inrikta sig på digitaliseringen inom eller av ett enskilt område eller en disciplin. Det öppnar upp för empiriska kopplingar mellan kunskap, styrning och organisering av frågor om miljö och ekologi, demografi och integritet, men också mellan själva databållningens byråkratier så som arkiv, kontor, register och den framväxande datapolitikens egna innovationer för datahantering. Data är i avhandlingen alltså varken identiskt med datamaskiner eller data som en samling uppgifter – det är både detta och mycket annat på samma gång.

Fredrikzons distribuerade sätt att förstå data är en viktig sak. Idag mer än under den ”tidiga digitaliseringen” behövs en diskussion om det digitala som löser politiken ur datajättarnas och AI-entreprenörernas lukrativa förtrollning och gränslösa löftesgivning. Det är också viktigt för våra egna forskningspraktiker. Humanistisk forskning behöver mobilisera sina reflexiva traditioner för att undvika att under den digitala humaniorans baner dras in i en förståelse av ”data” som är alltför följsam mot maskinparkernas och infrastrukturernas forskningspolitik. Även de discipliner som avhandlingen ansluter sig till – vi kan kalla dem den kittleriiska respektive den latourianska disciplinen – vinner på ett angreppssätt som inte nöjer sig med att vara en estetisk motståndövning utan försöker vara en historia om det senmoderna samhällets möjlighetsvillkor.

Vart leder då metoden att ”följa data” mer konkret? I avhandlingens första del, som består av tre kapitel, undersöks det tidiga 1970-talets miljöpolitik och förvaltning i ljuset av den FN-organiserade miljökonferens som anordnades i Stockholm 1972 och olika utredningar och initiativ för att utveckla en datadriven miljöövervakning. Den historien analyseras bakåt genom att kopplas ihop med systemtänkandets och mer specifikt cybernetikens utveckling i mitten av 1900-talet, framför allt på MIT. Den

historien bildar också en ingång till en analys av hur begreppet ekologi blev ett bärande kärn för den systemdynamiska tankefiguren inom miljöområdet. Från det tidiga 1970-talet togs en rad initiativ till alltmer storskalig forskning och datainsamling på systemekologins premisser, som även omsattes i olika former av modellering och simulering. Avhandlingen undersöker den utvecklingen med exempel från 1970-talets biologiska forskning om den nordliga tundran, Östersjön och de mellansvenska barrskogarna. Den analysen visar hur digitaliseringen därigenom fick sitt genombrott inte bara som forskningsdrivande praktik, utan som miljöpolitisk utopi där själva den digitala tekniken definierades som ”grön” i kontrast till äldre och smutsiga tekniker och förstörande ingrepp i forskningslandskapen. I den första delens tredje och avslutande kapitel undersöks till sist hur denna historiska konfiguration av data omsätts i olika initiativ inom miljöården och statlig miljöstyrning genom uppbyggnaden av informationssystem och det som benämns ADB, en beteckning som både förmedlar visioner om automatisering och sätter i spel en rad manuella operationer och kulturtekniska arrangemang.

Avhandlingens andra del förflyttar oss i sidled till ett annat fält av expansiv datahantering i början av 1970-talet: den demografiska och befolkningspolitiska mobilisering som ägde rum i samband med Folk- och bostadsräkningen 1970, och dess återkopplingar i debatter och diverse problemformuleringar i termer av integritet och dataskydd inom ramarna för den tidiga digitaliseringen. I fyra kapitel gör avhandlingen mot den bakgrunden nedslag i tre empiriska områden. Det första handlar om datahanteringsorganisering genom diverse medier och praktiker i samband med Folk- och bostadsräkningen. Det andra kapitlet undersöker den tidiga digitaliseringens initiativ och infrastruktur för samkörning av statistik och register, och dess återverkningar på integritetsdebatten, framför allt med fokus på vad som kallades det Arkivstatistiska systemet, ett förslag till allmänt ramverk för arbetet med statistik som präglade bland annat SCB:s verksamhet under de följande decennierna. Det tredje kapitlet samlar ett material från dagspressen, som genom förtryckta kuponger uppmanade läsarna att använda sina rättigheter att begära fram ”sina” data ur offentliga arkiv och register. Den här så kallade ”kupongkampanjen” är ett exempel på de historiska subjekspositioner som frammanades inom integritetens ramverk. Exemplet fungerar också som ett slags blyttbelysning av hur allt större grupper, symboliserade av den abstrakta allmänheten, drogs in i och adresserades som användare, hanterare, producenter och ägare av data under den här fasen av digitaliseringens historia. I den andra delens fjärde kapitel kopplas frågan om miljön respektive befolkningen som områden för en växande datahantering ihop genom en diskussion av olika projekt för att samköra befolkningsdata med

nationella kartor. Kapitlet sätter därmed fokus på det tidiga datamaskinella arbetet med visualisering, skalering, koordinering av förlopp i tid och rum och så vidare, som i Sverige gavs en visionär inramning på 1950-talet genom Torsten Hägerstrands tidsgeografi, men som också hade en väsentligt längre och experimentellt vidlyftig förhistoria inom de statistiska mediernas fält.

Avhandlingens tredje del är omfångsmässigt mer begränsad och består av två kapitel som tar sig an hur kontorets respektive arkivets administrativa operationer inom den offentliga förvaltningen hanterade och förvandlades med införandet av nya rutiner, lagringssätt och apparater som datorer och ordbehandling. Viktiga aspekter handlade om format och förhållningssätt till bevarande och radering, något som artikuleras i termer av datasäkerhet och dataskydd. Det betyder att avhandlingen i de avslutande kapitlen vrider fokus från den tidiga digitaliseringens identifiering av miljö och befolkning som skyddsvärda objekt till frågan om databaser nas egen skyddsvärdhet. I en kortare avslutning summeras så på ett allt annat än uttömmande vis avhandlingens övergripande resultat och historiska iakttagelser.

Det ska sägas att avhandlingens empiriska innehåll inte är så enkelt att sammanfatta. Det beror inte enbart på dess omfång och vikt. Det beror också på materialets karaktär. Undersökningen rör sig mellan utredningar, rapporter, förarbeten, blanketter, magnetband och manualer, det vill säga en typ av material som gör en dygd av sin egen anonymitet. Det är en utmärkande egenskap hos vad Fredrikzon i anslutning till andra byråkrati-historiker kallar för den grå litteraturen. Frånvaron av författare och konventionella textburna intentioner för med sig en viss konturlöshet och kvantitativ orientering som också kan spilla över på den historiska analysen. Å andra sidan är, som Fredrikzons undersökning med eftertryck visar, denna anonymitet ett angeläget studieobjekt i sig, inte minst inom det digitala ramverk där exempelvis många kommersiella aktiviteter iscensätter anonymitet för att kunna framträda i samhällets namn. Men avhandlingen är också något svårnavigerad eftersom den inte heller är empiriskt eller i huvudsak kronologiskt organiserad. Lika styrande för avhandlingens disposition är nämligen de tre delarnas diskussion om i tur och ordning modellering, länkning och återanvändning, som Fredrikzon beskriver som tre grundläggande kulturtekniker i den tidiga digitaliseringens historia.

Det är alltså ingen materialstyrd avhandling, vilket ger analytiska vinster. Stilen är driven och elegant. Fredrikzon slarvar inte med ordens nyanser. Han refererar avancerad teoretisk litteratur med pedagogisk lätthet och uppfriskande egensinne. Ibland uppstår emellertid frågor om vem som säger vad i analysen, författaren eller de historiska aktörerna, de

teoretiska influenserna eller den egna omtolkningen? Fredrikzons ovilja till redovisning och textnära referat har därför avsatt stycken som glider mellan referat, tolkning och poetisk omskrivning av de konturlösa källorna. Det är inte heller alltid tydligt vad som är historiska samband och vad som snarare är korrespondenser, analogier eller historiska samtidigheter. Fredrikzon har inte varit omedveten om problemet. Det bearbetas i den långa och lätt sökande inledningen, men också genom återkommande sammanfattningar som tydliggör en del resultat och distinktioner, men inte uttömmande eller helt konsekvent.

För att motverka detta intryck hade Fredrikzon kunnat vara tydligare med sina metodiska tillvägagångssätt och arbetsprocesser. Det handlar om frågor om urval, hur materialet identifierats, vilka arkiv som öppnats men valts bort. Det handlar också om när de teoretiska begreppen kom in i processen, vilken status de tillmäts och på vilket sätt de organiserat den historiska undersökningen och väglett analysen. I avslutningen (411) skriver Fredrikzon att det särskilt är de ”kulturtekniska perspektiven” som varit ”styrande för undersökningens genomförande”. Det syftar alltså på de procedurer och praktiker som i avhandlingen beskrivs som modellering, länkning och återanvändning: ”Det rör sig om grundläggande processer: under långa perioder av historien har människor skapat modeller, länkat element till varandra samt återanvänt objekt. Vad som hände under den tidiga digitaliseringen var emellertid att teknikerna i sig kom att förändras i mötet med den nya infrastrukturen. I och med detta kunde de bilda operativa nav för utforskandet, styrningen och administrationen av miljön och befolkningen.”

På flera ställen i avhandlingen klargörs kulturteknikernas status i analysen och det historiska förloppet. De är rutiner, regler och tillvägagångssätt, kopplade till och förmedlade av verktyg, mallar och apparater, inte filosofier, innovationer eller politiska program (se till exempel s. 129). Men på andra ställen, som i avslutningen, ges de även status som mer varaktiga, historiska trögheter. Överlappningarna mellan dem tycks samtidigt vara många. Modellering kan exempelvis inbegripa såväl länkning som återanvändning av data, men också närliggande fenomen som prognostisering utan att detta betraktas som en kulturteknik i egen rätt. Kulturteknikernas inbördes avgränsning och begreppsliga status är därför inte given. Begreppets styrka ligger i vad det synliggör i det empiriska materialet snarare än i dess förmåga att etablera mer allmänna historiska kategorier och samband.

Avhandlingen ger inte heller något entydigt svar på frågan om kulturteknikerna beskriver verkligheten som den är, om de är historiska kategorier och periodiseringar, eller analytiska begrepp som klargör och sorterar vissa tendenser i det historiska materialet? Ibland föreställer sig avhand-

lingen det förflutna som en svåröverskådlig och slumpmässigt vuxen skog av underjordiska förbindelser. Ibland framträder det förflutna som ett system av teknokulturella överlappningar som är så komplext eller historiskt kontingent att inget mönster utöver själva kontingensen kan urskiljas. (Den historiens ande, eller motor, som framträder mellan avhandlingens rader påminner lite om Kamaji, den spindelliknande varelse som styr och ställer i pannrummet i Hayao Miyazakis film *Spirited Away*). I andra delar av avhandlingen ligger istället fokus på frågor om infrastruktur, datas karaktär av en tredje kvantitet och andra begrepp som signalerar materiell tröghet och spårbundenhet. Hos Siegert är kulturteknik ett hybridbegrepp, motiverat av syftet att föra ihop och överbrygga immateriella rutiner och apparater, praktiker och medier. Andra influenser i avhandlingen, mer latourianska, pekar på produktiviteten hos liknande relationer men med andra begrepp, till exempel i diskussioner om infrastruktur som kategoriskapande miljöer (257). Syftet är att omkategorisera begrepp, förflytta empiriskt fokus och omfördela aktörsskap, men det betyder inte att frågan om vad som driver historisk förändring blir mindre central. Fredrikzon ger sig inte riktigt in i den typen av frågor om analytiska nivåer och historiska trögheter, vilket gör statusen hos de kulturtekniker som avhandlingen så förtjänstfullt frilägger något svävande.

Samtidigt visar avhandlingen i en rad andra avseenden hur produktiv omkategoriseringen kan vara som analytisk strategi. Det gäller i synnerhet själva begreppet data som här varken ges en teknikdeterministisk eller informationsutopisk innebörd. Istället undersöks data genom de praktiker, rutiner, regleringar och apparater som format både dessa idealiseringar och en mängd nya kunskapsobjekt. Datas produktivitet ligger inte så mycket i att de frilägger och öppnar världen utan i att den genom data blir styrbar på nya sätt. I det avseendet kan Fredrikzons analys jämföras med viktiga insikter från den statistikhistoriska forskningen. På ett liknande sätt som äldre statistiska kunskapsformer och medier, etablerade den tidiga digitaliseringen metoder, mallar, register och uppgifter som kunde kombineras och jämföras på olika sätt. Kunskapssociologisk och historisk forskning har beskrivit statistikens betydelse för uppkomsten av politiska och vetenskapliga "working objects" från slutet av 1700-talet och genom hela den moderna perioden. Det skulle, med Fredrikzons termer, kunna ses som en tidigare fas i länkningens historia, men är också ett exempel på hur de kulturtekniker avhandlingen identifierar angränsar till historiska fenomen som också skulle kunna betraktas som kulturtekniker, till exempel kategorisering.

Med vad som är hela avhandlingens mest intressanta empiriska fynd kan Fredrikzon visa att idéer om datas generativa egenskaper drev på digitaliseringens praktiker under 1970-talet. Helt central var föreställ-

ningen om data som en framtida bank av uppgifter som genom sin successiva ackumulation ökade i värde och kunde sättas i relation till varandra på nya och produktiva sätt: ”Idealet om ’råa’ data, insamlade uppgifter som ett bestånd, relationen som central informationsbärare, datarymdens temporala dimension – alla var de förutsättningar för att åstadkomma denna särskilda form av produktivitet.” (218) Redan i slutet av 1960-talet beskrev funktionärer vid de statistiska centralbyråerna i Norden data som ett ”kapital”. Det föranleder Fredrikzon, med gott empiriskt stöd i både filosofiskt programmatisk och grå litteratur från 1960- och 1970-talen, att tala om uppkomsten av ”datakapitalismen”, ett sätt att tänka, bearbeta och befordra digitaliseringen som hade några av sina starkaste rötter i cybernetiken och dess idéer om självalstrande och högproduktiva system.

Fredrikzon följer datakapitalismens tillämpning och utveckling i manualer och utredningar, genom myndigheter och maskinparker, men också i interaktiva och brett publicerade medborgerliga kampanjer. Undan för undan etablerar avhandlingen en fascinerande beskrivning av hur data – och småningom också dess användare – rycker fram som den postindustriella erans primära och mest eftertraktade råvara. Det blir också tydligt hur datakapitalismen i Sverige, med cybernetiska impulser från techparkerna i USA, samproducerades med föreställningar om datalagret som en öppen, gemensam och medborgerlig resurs. I det avseendet kan Fredrikzons avhandling läsas som en förhistoria både till den postindustriella automatiseringens och de självadministrativa systemens pågående expansion, och till ”den vilda kommersialiseringen” av digitaliseringens infrastrukturer. Samtidigt förmedlar avhandlingen ett historiskt korrektiv till alltför linjära beskrivningar: *big data* hade genom datakapitalismens kulturella förmedling redan under den tidiga digitaliseringen starka band till *big business*.

I ett avseende skymms vidden av dessa resultat av en blind fläck i avhandlingen. Fredrikzon, som genomgående bryter upp distinktioner och vedertagna kronologier, ser produktiviteten i små empiriska steg och föredrar hybridbegrepp framför idealiserade konstruktioner, upprepar en bild av 1970-talet som med vaga hänvisningar till ”social ingenjörskonst”, ”folkhemmet” och ”den centraliserade välfärdsstaten” tar för givet att statlig reglering och styrningspolitik varit förloppets huvudaktör. Samtidigt demonstrerar materialet och avhandlingens fallstudier hur sömlöst förhållandet var mellan statliga initiativ och enskilda företag, mellan marknads- och samhällsmetaforer, mellan senkapitalismens frontfigurer bland datateoretikerna på MIT och byråkrater i svensk statsförvaltning. Här dristar jag mig till att påminna om att redan Blå tåget i sin berömda sång från 1972, ”Den ena handen vet vad den andra gör”, inte bekymrade

sig om huruvida makten utgick från staten *eller* kapitalet utan deras symbios.

Den alliansen framskymtar ofta i materialet och hade med fördel kunnat tematiseras, men då genom en annan förståelse av 1960- och 1970-talets historia. Förutsättningarna för detta har blivit bättre under senare år, till exempel genom nyare forskning som utvecklar längre historiska perspektiv på nyliberala styrningsmodeller i de nordiska välfärdsstaterna. Ett annat relevant spår, mer internationellt och med inriktning på andra empiriska fält, handlar om den omfattande etableringen av insamling, hantering och handel med data från mellankrigstiden och framåt inom medier och reklam genom exempelvis marknads- och publikundersökningar och tillkomsten av opinionsinstitut som Gallup (1935). Som visats av flera historiker, sociologer och medieforskare, däribland Richard Butsch och Sarah Igo, gick även i den utvecklingen de kommersiella och statliga initiativen på flera sätt hand i hand.

Mot bakgrund av ett annat 1970-tal skulle datakapitalismen och ”den tidiga digitaliseringen” så som den framträder i avhandlingen därför också kunna ses som en förhistoria till en senare periods brist på regleringar och politik för digitaliseringen, och en därtill kopplad teknikdeterministisk övertro på tekniska lösningar på politiska och sociala utmaningar med långa traditioner i modern svensk historia. Här och där återkommer också Fredrikzon till den pionjäranda som varit så viktig för digitaliseringens historiska och nationella inramning i Sverige. Den framställer Sverige som ett land med stolta traditioner inom statsförvaltning, statistik och folkbokföring, som i digitaliseringens ljus också är ett pionjärland i kraft av offentlighetsprincipen och den första nationella datalagen som instiftades 1973. Fredrikzon visar hur den bilden mobiliserades under den tidiga digitaliseringen, också i mer oväntade sammanhang som Torsten Hägerstrands tidsgeografi.

Sammantaget är detta en originell, empiriskt uppslagsrik och teoretiskt innovativ studie av digitaliseringens tidiga historia. Dess viktigaste bidrag ligger i den historiserande ansatsen och själva omkategoriseringen av ”data” och ”digitalisering”, som innebär att kronologier förskjuts och mer sammansatta historiska förhållanden framträder. Invändningar och kompletteringar kan göras i enskilda tolkningsfrågor. ”Den centraliserade välfärdsstaten” kunde med fördel ryckas fram ur skuggorna och förstås mindre stereotyp. Miljö- och kunskapshistorisk forskning om systemtänkande, miljöbegrepp och ekologiska modeller har uppmärksammat kopplingar till en längre och mer sammansatt historia av teorier om antropogena effekter på jordens system. Men detta är enskildheter i en mycket omfattande och imponerande studie. Teoretiskt resonerar Fredrikzon med breda fält men placerar sig framför allt inom det mediehistoriska området.

Begreppet kulturteknik har här fått sin hittills mest genomförda användning i svensk mediehistorisk forskning. Det är därför en studie som väl pryder sin placering som nummer 50 i den serie med svensk mediehistorisk forskning som startades för 15 år sedan. I ett internationellt perspektiv är denna serie inget mindre än en enastående kollektiv bedrift.

Anders Ekström

Uppsala universitet

Drömmen om en gränslös fred

Jenny Gustafsson: *Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsens reaktopi, 1949–1968*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2022. 291 s. ISBN 978-917-844-482-3, hft.

Det gav en märklig, närmast kuslig känsla att läsa Jenny Gustafssons doktorsavhandling just våren 2022. Studien behandlar idéer om nationalstaternas utsuddande till förmån för en världsstat och framför allt hur denna tanke var kopplad till pacifism och antimilitarism inom den så kallade Världsmedborgarrörelsen. Samtidigt som jag läste om hur de tankarna tog form och spred sig under tidig efterkrigstid minskade deras utrymme i vår samtida offentlighet; jag vet inte om det under min livstid någonsin varit lika inopportunt att vara pacifist och antinationalist. Våren 2022 tycktes det bästa svaret på den ryska invasionen av Ukraina – och det främsta idealet – vara att bli Volodymyr Zelenskyj, att ta upp vapen för att försvara sitt land. Samma vecka som Gustafssons disputation ägde rum på Södertörns Högskola tog den svenska regeringen beslut om att Sverige ska ansöka om NATO-medlemskap.

Jenny Gustafssons doktorsavhandling i idéhistoria, *Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsens reaktopi, 1949–1968*, behandlar den svenska grenen av Världsmedborgarrörelsen, vars existens kan avgränsas med åren 1949 (en manifestation i Karlskrona) och 1968 (deltagande i en Vietnamdemonstration). Som mest aktiv var den under sent 1950-tal och tidigt 1960-tal, bland annat publicerades då bulletinen *Världsmedborgaren* 1956–1957 och tidskriften *Mondialisten* 1958–1964. I fokus står rörelsens något öppna idévärld, som rubricerades som mondialism – en ism som var starkt kopplad till antimilitarism, fredsaktivism, pacifism och kosmopolitism.

I inledningskapitlet presenteras studiens design på ett välstrukturerat vis. Syftet med avhandlingen ”är att förstå och förklara vilka idéer som drev Världsmedborgarrörelsen i Sverige, och hur dessa idéer växte fram,

utvecklades och tynade bort i relation till omgivande politiska situationer” (15). Analysen vägleds sedan av fem frågeställningar (17): Hur förstods förhållandet mellan förflutenhet och framtid i mondialismen? På vilka sätt banade efterkrigstidens specifika historiska utveckling och tankeklimat väg för att mondialismen formerades? Vilka relationer intog mondialismen till andra ismer eller idéer i det politiska landskap där den växte fram och utvecklades? På vilka sätt framträdde en kosmopolitisk åskådning i Världsmedborgarrörelsen, och vad i denna var idéhistoriskt specifikt och idéhistoriskt kontinuerligt? Vilka förklaringar kan ges till att mondialismen och Världsmedborgarrörelsen i Sverige avmattade och upphörde?

Under rubriken ”Utgångspunkt, infallsvinklar och verktyg” presenteras de teoretiska perspektiven. Utifrån Jani Marjanens och Jussi Kurunmäkis diskussion om ismer etableras utgångspunkten att ”när en ism grundas och utvecklas, det vill säga formeras, synliggörs dess karaktär i hur den gestaltar ett förhållande mellan förflutenhet och framtid.” (17). Detta kopplas sedan till vad Hannah Arendt skrivit om tidsorientering. Det handlar om hur människan orienterar sig i den glipa som finns mellan det förflutna – minnet, erfarenheten – och framtiden – potentialiteten för något nytt. Ett exempel på ett arendtskt begrepp som används är ”tidsöppning”, som är en situation där ”både historien och framtiden uppfattas som hotfulla skepnader som rör sig mot nuet från två håll” (23). Detta kopplas till tiden efter andra världskriget, som kännetecknades både av negativa erfarenheter och hot om nya, än allvarligare krig. Detta skapade en ”öppning” i historien, där man kunde agera och tänka på nya vis, eller rent av kände sig nödgad att göra det.

Relaterat till detta lanserar Gustafsson ett eget begrepp, ”reaktopi”, som syftar till att fånga in ”hur världsmedborgarna formerade ett idealt samhälle, en dröm att förverkliga, i reaktion mot en föreställd dystopi” (24). Det är alltså en form av utopiskt tänkande, men som mer än andra utopier formas av en akut reaktion för att undvika en förestående dystopi – i världsmedborgarnas fall rör sig detta inte minst om det överhängande hotet om kärnvapenkrig. En sista teoretisk ingång är det genusperspektiv som används i ett av kapitlen.

Avhandlingen är en idéanalys (16, 17) och metoden specificeras som ”en kvalitativ, hermeneutisk närläsning av historiska källor och kontextualiserande litteratur” (28). Primära källor är rörelsens output, inte minst deras ovan nämnda periodika. En del annat textmaterial, som böcker skrivna av centrala personer i rörelsen, dyker också upp, liksom kringkällor från tiden. Visst arkivmaterial används därtill, samt tidningsklipp, främst från Sigtunastiftelsens klipparkiv.

Avhandlingen har fem empiriska kapitel. Man kan säga att kapitel 2, 3

och 6 tydligast följer rörelsens kronologi och tecknar början, mellantiden och slutet för den svenska grenen. De andra bryter av något med specifika perspektiv. En kort introduktion till kapitlen kan här ge mer substans till presentationen av avhandlingens innehåll och resultat. Kapitel 2 – ”Födelsen” – inleds i Paris då det var där den internationella rörelsen föddes genom ett antal aktioner av den amerikanske före detta stridspiloten Garry Davis. Han avsåg sig sitt medborgarskap och tog sig olovligen in för att hålla ett tal på ett möte vid Förenta nationerna, som hade tillfälliga högkvarter i den franska huvudstaden. Detta rapporterades om i svensk press och *Citoyens du monde* kom att spridas till Sverige. Kapitel 2 beskriver kortfattat rörelsens blygsamma början, med visst fokus på centralfiguren Inge Oskarsson. Han och hans bundsförvanter ordnade agitationsmöten och så småningom tillkom lokala organisationer, en bulletin och regelbundna kongresser. Men fokus i avhandlingen är på idéerna och här diskuteras mondialismens relation till syndikalism, kommunism och internationalism. Det understryks hur Världsmedborgarrörelsen gav uttryck för kosmopolitism, antimilitarism och pacifism (81).

Kapitel 3 kan sägas vara en form av fortsättning på eller fördjupning av det föregående. Dels kronologiskt då det tecknar rörelsens mittenperiod. Dels idémässigt eller tematiskt, då det här dyker upp ett par ytterligare ismer som kontrasteras mot mondialismen: federalism och internationalism. Båda dessa kan man säga är annorlunda mot mondialismen, då de trots allt förutsätter självstyrande enheter (nationalstater) i samarbete, medan mondialismen ville ha en världsstat. Detta och det ”välfärdshem” som skulle finnas i den kommande världsstaten tas också upp. I Kapitel 4 skiftar perspektivet något. Gustafsson släpper visserligen inte helt temporalitetsrastret – här talas en del om ”minnens” betydelse, det vill säga hur det som upplevts i det förflutna påverkar nuet. Exempel här är framför allt de krigsskildringar av före detta soldater som trycktes i tidskriften. Här diskuteras även värnpliktsvägran, som var viktigt i rörelsens opinionsbildning. Till detta kommer här en annan teoretisk ingång, nämligen ett genusperspektiv. Mest explicit görs detta i andra halvan av kapitlet. Här kopplas rörelsens reaktopi till manlighet och våld, och det diskuteras hur Världsmedborgarrörelsen utmanade ett på våld uppbyggt manlighetsideal och presenterade ett annat, fredligare. Det diskuteras även vilken roll kvinnor och kvinnlighet hade i rörelsen.

Kapitel 5 skiftar åter perspektiv. Här handlar det om att sätta in Världsmedborgarrörelsens mondialism i ett större idéhistoriskt sammanhang. Gustafsson går igenom kosmopolitismens idéhistoria, baserat i andras arbeten samt i egen begreppshistorisk forskning, och diskuterar hur mondialismen förhåller sig till denna. Gustafsson visar hur mondialisterna knöt an till både stoicismen, kristendomen och upplysningen, tanketraditi-

tioner som på olika vis har innehållit universalistiska och/eller kosmopolitiska drag. Detta kopplar hon till Arendts metafor om att ”dyka efter pärlor”, det vill säga att plocka upp tankar i historien och aktualisera dem i den egna samtiden. Kapitel 6 tecknar rörelsens gradvisa och långsamma upplösning. Det gnisslade inom organisationen, bland annat fanns det allvarliga personliga konflikter mellan ledande personer. Tidskriftens sista nummer kom 1964 och sista livstecknet hittas vid en demonstration 1968. Gustafsson gör här en historiserande analys där hon pekar ut hur Världsmedborgarrörelsen och mondialismen – som föddes i en tid mer direkt i relation till andra världskriget – mer och mer gick i otakt med tiden i ett föränderligt 1960-tal. Detta decennium blev mer ideologiskt och mindre pacifistiskt; det hade en större distans till världskriget och mer fokus på det globala syd och dess frigörelsekamper. Kapitlet avslutas med en form av exkurs om hur kosmopolitismens idé lever vidare, vilket fint brygger över till avslutningskapitlet.

I det avslutande kapitlet dras trådarna samman. Gustafsson besvarar här sina frågeställningar, om än inte i punktform, utan i ett sammanfattande resonemang. Det handlar om hur 1950-talet var en ganska egen tidsperiod strukturerad av de nära minnena av världskrig och ett hot om atomkrig i framtiden. Det handlar vidare om hur 1950-talet generellt var en ganska ideologilös, eller antiutopisk, tid och hur den i mångt och mycket utopiska Världsmedborgarrörelsen orienterade sig här, bland annat genom att tona ner ideologins totaliserande karaktär. Gustafsson skriver att ”utopin i sig var ideologikritisk” (253). Återigen lyfts relationen till andra ismer – mondialismen formades nära kosmopolitism, syndikalism, pacifism, federalism och internationalism, men i polemik mot nationalism, militarism, kapitalism och kommunism. Vidare återupprepas poängerna med hur 1960-talet såg annorlunda ut. Boken slutar i en uppmaning om att diskussionen om fred bör föras med större politisk kraft än vad som görs idag.

Det är som synes en mångfacetterad, lärorik och spännande historia som vecklas ut i Gustafssons doktorsavhandling och det är med passion och berättarglädje som rörelsen och dess idévärld skildras. Men i upplägg och genomförandet finns också ett antal saker som skaver något, eller i varje fall kan sättas under lupp. Det gäller inte minst metodologiska avvägningar som kan vara av principiellt idéhistoriskt intresse.

En sådan aspekt är att det i avhandlingen möjligen finns en viss inkongruens mellan fall och metod. Idéhistoria kan skrivas på olika vis, metoden kan ordnas in längs olika dimensioner. En sådan är att man antingen kan välja att lägga tyngdpunkten vid idéernas själva innehåll eller fokusera på förutsättningarna för dem, genom att kartlägga aktörer, organisationer, händelser, strukturer. Vad gäller *Drömmen om en gränslös*

fred har författaren tydligt sagt sig vilja göra en analys av idéerna som sådana, med fokus på temporalitet. Därmed gör Gustafsson en avgränsning och slår fast att hon inte vill kartlägga eller studera ”nätverk (...) möten, samarbeten och medlemmar” (17). Med detta kan det finnas två problem.

För det första är Världsmedborgarrörelsens svenska gren inte några stora idéproducenter. Gustafsson säger själv att ”rörelsen i första hand var en handlingsinriktad politisk aktör som riktade sitt fokus mot att utföra direkta aktioner snarare än att ägna sig åt skriftlig idéutveckling” (96). Även om man inte behöver ta ställning för att det krävs verkshöjd för att ett källmaterial ska vara värdigt en ren idéanalys, så är det materialet här inte alltid så utförligt, och har inte alltid en tydlig idémässig linje. Det gör att det kan bli svårt att föra ingående resonemang kring det, särskilt om man tänker det som att man undersöker en relativt sammanhållen ism.

Samtidigt, för det andra, finns detta andra, det som inte är idéinnehåll, ändå med i ganska stor mån. Rörelsens aktioner, kongresser och ledande medlemmar är synliga igenom verket. Oskarssons agerande och koppling till andra rörelser, som syndikalismen, tematiseras och de personliga konflikterna är en del av diskussionen om rörelsens upplösning (220–221). Just därför kunde en mer systematisk genomgång – i den mån materialet tillåter det – av de här mer yttre faktorerna varit lämpligt. För detta är både mycket relevant och intressant, men som metoden uttrycks och frågeställningarna är formulerade så ligger det närmast utanför avhandlingens ramar. Då undrar man vilken funktion dylikt har och varför det kommer in när det gör? Är diskussionen av rörelsens aktioner, strukturer och aktörer enbart en form av belysande kontextualisering av idéerna, eller har det förklaringsvärde i sig? Kanske är det trots allt rimligt att fokusera idéerna, men då kunde man ändå önskat mer metodologisk diskussion om vilken roll medlemmar, organisation och aktiviteter har och inte har i avhandlingen.

Vidare – om man fått önska mer – hade förståelsen för den svenska grenen möjligen blivit än större om den i högre grad kontrasterats eller kontextualiserats i relation till den internationella rörelsen (som verkar vara någorlunda beforskad). Det förblir nu exempelvis lite oklart om den svenska syndikalistiska lutningen som möjligen var en enskild medlems verk är idiosynkratiskt eller typiskt (77–79). Den transnationella komparationen hade kunnat bidra till en förståelse av rörelsen i tiden som gick bortom närläsning av de svenska källorna. Även detta är förstås en principiell fråga för alla som studerar specifikt svenska fall av något som också finns utanför vårt lands gränser.

Värdering av källmaterial är ytterligare en fråga som vi alla måste brottas med; i vissa fall är det enklare, i vissa fall svårare. För Gustafsson är

texter ur tidskrift och bulletin centrala källor, naturligt nog, då dessa ju är de tydligaste kollektiva uttrycken. Men hon tar även in andra källor, bland annat eftersom rörelsens periodika inte sträcker sig över hela perioden. Det är rimligt i någon bemärkelse, men också potentiellt problematiskt. Ett exempel är hur norrmannen Morten Grindals bok *Kyrkans helvete och diktaturens* från 1949 används för att belysa rörelsens syn både på manssamhället (177–178) och kristendomen (197–198). Grindal verkar dock ha varit medlem först 1957 och det är troligt att hans bok skrevs innan världsmedborgarna ens fanns som svensk rörelse. Är den då en rimlig källa för vad rörelsen uttrycker? För övrigt och parentetiskt, gällande just detta fall, kan påpekas att Grindals hållning och temperament nog var åt det mer radikala hållet i många sammanhang: Som medlem av Förbundet för religionsfrihet hamnade Grindal exempelvis i polemik med förbundets ledare Ture Nerman då denne menade att Grindals hätska ateism bröt mot förbundets linje (*Fri Tanke*, nr 1 1955).

Källpluralism av den här sorten är inte nödvändigtvis fel, men det uppstår då ett antal frågor som kunde adresserats när materialet presenterades. Är alla källor relevanta för rörelsen och dess ism i samma grad? Kan medlemmar i en rörelse alltid ses som representanter för denna när de uttrycker något i offentligheten? Utgjorde medlemmarna ett *Denkkollektiv*, för att tala med Ludvik Fleck? Ger källor från rörelsens fortfarande svajande födelse i slutet av 1940-talet lika tydliga uttryck för ismen som de som är från dess höjdpunkt tio år senare? Kort sagt – hur hanteras den med nödvändighet existerande spretighet som uppstår när man studerar en bred rörelse över tid? Mer diskussioner av den typen kunde alltså betygt att avhandlingen gett ett större metodologiskt bidrag till idéhistorieämnet.

Hannah Arendts teorier om hur människan är ”klämd” (min term) mellan dåtid och framtid tycks ha öppnat ögonen för att förstå rörelsen för Gustafsson. Arendts bilder av hur det förflutna och framtiden pressar på och hur vissa perioder skapar förutsättningar för en ny ”början” bidrar utan tvekan till att förstå det ganska speciella tidsrum som var 1950-talet. Fasansfulla krig i det nära förflutna och nya vapen som skapade skrämmande framtidsperspektiv fick världsmedborgarna att uppleva sin egen belägenhet i nuet som en akut situation. Kriget hade raserat tidigare tidsorienteringar, vilket öppnat upp tiden för något nytt (se t ex 85).

Samtidigt som detta är välfunnet är frågan om det är ett perspektiv som räcker för en hel avhandling och för att tolka det här fenomenet som helhet. Emellanåt blir referenserna till Arendt väl allmänna, som att man alltid måste förhålla sig till det existerande när man tar initiativ till något nytt (98). Ibland blir de väl komplext formulerade, som i: ”Arendt har också relaterat en revolutionär akt riktad mot förändring till bevarande av en grund, där ett historiskt återberättande kan legitimera en början”

(190). En del storslagna formuleringar hämtade från Arendts filosofi rimmar också dåligt med verkligheten. Ett exempel: ”I linje med Arendt kan det förklaras som att Världsmedborgarrörelsen hade en pluralistisk karaktär, där varje världsmedborgare gjorde sig synlig, som politisk person, i offentligheten.” (220). Men i rörelsen fanns rimligen en mängd personer som mest var passiva medlemmar med ett världsmedborgarpass och en prenumeration på tidskriften, som inte klev ut på agoran och syntes i offentligheten, eller alls var politiska aktörer i Arendts mening. Som sagt, Arendts filosofi är ett väl valt perspektiv, men det blir emellanåt lite långsökta.

Reaktopi-begreppet är som nämnt författarens egen uppfinning. Det finns något modigt och kul med att uppfinna ett eget begrepp på det här viset. Spontant får jag känslan av att det säger något och det är väl kopplat till det arendtska nuet, en plats i tiden där man (akut!) måste reagera. Begreppet blir emellertid något amorft. Ibland framträder reaktopi som relativt synonymt med utopi, det vill säga ett tänkt (framtida) idealsamhälle. Ibland inrymmer reaktopin dock tankar om såväl utopi som dystopi (24), och blir då snarare en form av tankemodus eller ”tänkande” (254), som befinner sig på nu-planet. Då tycks det närmast som att ”reaktopisk” blir en synonym till ”mondialistisk”, det vill säga syftande på rörelsens idésystem (184). Kanske kan man uttrycka det som att det inte alltid är helt klart om reaktopin är en plats där man reagerar, eller den plats som är tänkt att bli resultatet av ens reaktion.

Den typen av oklarheter kring betydelsebärande nyanser och distinktioner återkommer, även om de ibland mest ligger på ett formuleringsplan. Det är inte alltid det i texten görs en tydlig skillnad mellan vad rörelsen *önskade* göra och vad man faktiskt *gjorde*. Ett exempel är att det sägs att ”Reaktopin avvärjde en dystopi” (91) – men inte är det tack vare Världsmedborgarrörelsens idédiskussioner som det dystopiska kärnvapenkriget undveks? Ett annat exempel är vad som citerades ovan, att ”utopin i sig var ideologikritisk” (253) – men jag undrar om det verkligen är själva utopin, utan snarare rörelsens idégivare, som var ideologikritiska? Eller att deras tänkande hade en ideologikritisk dimension?

Den typen av språkliga oklarheter gör att man måste stanna upp i läsningen. Det finns andra. Språket fungerar, men är ibland idiomatiskt och syntaktiskt väl kreativt, vilket gör att det emellanåt blir något oprecist och ogenomskinligt. I någon mån är detta förstås en fråga om tycke och smak, och här bottenar det nog i en formuleringsglädje. Men mitt intryck är att många formuleringar snarare komplicerar än underlättar läsningen och förståelsen.

Vad gäller akribi kan också anföras något. Vid stickprov upptäcktes några felaktiga sidhänvisningar (60 fotnot 50, referens till Hjort; 111,

footnot 80, referens till Myrdal), vilket inte egentligen påverkar substansen, men likväl är olyckligt. Litteraturlistan är inte helt konsekvent i alla led: det gäller formatet på vetenskapliga tidskriftsartiklar, i hur huvud- och undertitel skiljs åt, i versaliseringen av ord i engelska titlar. Vidare anges där översättare ofta, men inte alltid – samma gäller för originalutgivningsår för texter som återpublicerats. Detta senare är dock primärt kosmetiskt; det föreligger inga svårigheter att identifiera litteraturen. Notapparat fungerar i övrigt väl, liksom namnregistret. En översiktlig bedömning av källmaterialet ger vid handen att detta tolkats och representerats på ett rimligt vis.

Ett antal kritikpunkter, eller alternativa möjligheter har rests ovan, men det betyder inte att det också finns tydliga styrkor i (den för övrigt vackert formgivna) avhandlingen. Först kan konstateras att den är välstrukturerad, dess olika delar bryggas väl samman med varandra och passar bra ihop. Det finns en tydlig röd tråd mellan delarna. Syftet styr arbetet och frågeställningarna besvaras, både genom avhandlingens kapitel, samt i det något friare upplagda avslutningskapitlet. Inte minst relevant är diskussionen om skiftet mellan 1950- och 1960-tal och vad förskjutningen decennierna emellan gjorde för betingelserna för politiskt engagemang. Inledningsvis pekar Gustafsson ut tre forskningsfält till vilka hon vill bidra med sin avhandling: forskningen om *Citoyens du Monde*, kosmopolitismens idéhistoria och historieskrivningen om efterkrigstidens tidsorientering. I alla dessa fall lämnar hon vägande bidrag, så även på så vis uppfylls arbetets syfte. Vad gäller det första temat kan man hoppas att några huvudpoänger angående det svenska fallet kan kommuniceras till det internationella forskningssammanhanget i en engelskspråkig forskningsartikel eller två.

I det större perspektivet tjänar förstås all (idé)historisk forskning (bland annat) till att ge ett större resonansrum till tolkningar av och orientering i vår egen samtid. Gustafssons avhandlings rysliga aktualitet kan ge näring åt tankar kring fred och krig idag. Våren 2022 lämpade sig inte för pacifism och antinationalism, men möjligen kommer sådana tanketraditioner kunna stärkas med tiden och vårens utveckling sporra till nya tankar om militarismens nedmontering, världsmedborgarskap och en gränslös fred. Tack vare Gustafssons arbete har vi nu fått en givande inblick i hur dylika idéer formulerats och tagit plats tidigare i vår historia.

Anton Jansson

Göteborgs universitet

Tools of the Trade

Kristin Halverson, *Tools of the trade. Medical devices and practice in Sweden and Denmark, 1855–1897*. Stockholm: Södertörns högskola, 2022. 236 s. ISBN 978-91-89504-03-5, hft.

I sin avhandling *Tools of the Trade* vill Kristin Halverson undersöka förändringar inom medicinska praktiker i Sverige och Danmark under 1800-talets andra hälft. Den tidsmässiga avgränsningen motiveras av att många medicinska praktiker både vad gäller diagnostik och behandling förändrades radikalt under denna tid. Studien motiveras geografiskt av att allt för mycket medicinhistorisk forskning har gällt tyska, brittiska och franska förhållanden som genom långt gångna generaliseringar har kommit att tas för givna även för andra områden. Därför vill Halverson undersöka mer lokala utvecklingslinjer, eller kanske hellre regionala, i Sverige och Danmark.

Eftersom medicinska praktiker präglade av tyst kunskap kan förväntas ha en starkare regional karaktär än andra kunskapsformer fokuserar Halverson på dessa. Forskningstraditionen är sammantaget teknik-, vetenskaps- och medicinhistorisk där sambanden mellan olika historiska inriktningar framhålls, något som kanske kan betraktas som en svensk eller skandinavisk specialitet i och med idéhistorieämnets karaktär här. I alla fall vill Halverson undersöka sambanden mellan instrument samt kunskap och praktik i ett svenskt-danskt sammanhang samt hur detta i sin tur hängde samman med mer allmänna förändringsprocesser inom teknik, vetenskap och medicin (27).

Empiriskt har Halverson fokuserat på de främsta svenska och danska medicinska tidskrifterna *Hygiea* (utgiven 1839–1938 av Svenska Läkarsällskapet) samt *Ugeskrift for Læger* (sedan 1839 av Den almindelig danske Lægeforeningen) och *Hospitals-Tidende* (1858–1938). Utöver detta material har Halverson studerat en mer omfattande produktkatalog, ett begränsat arkivmaterial eftersom corona-pandemin försvårade arkivbesök och ett antal dagstidningsartiklar. Även en biografi över en framstående dansk instrumentmakare skriven av dennes son har använts som källa.

Konkret rör avhandlingens forskningsfrågor hur relationerna mellan medicinsk utrustning, praktiker och kunskap manifesterats i svenska och danska medicinska tidskrifter under 1800-talet; vad som påverkade användningen och spridningen av medicinsk utrustning under denna tid; hur utrustningen presenterades i förhållande till professionella förväntningar och utmaningar samt på vilka sätt utrustningen hängde samman med tillverkarnas och användarnas karriärer.

Även om utrustning och deras praktiker är i fokus finns också aktörer. Huvudpersonerna är några danska och svenska kirurgiska instrument-

makare som de kallades trots att de även tillverkade mycket annat som sängar eller ortopediska hjälpmedel. Egentligen handlar det om en dansk och en svensk instrumentmakarfamilj där sysslorna togs över av en eller flera söner. I det danska fallet gäller det instrumentmakaren Camillus Nyrop med sönerna Johan Ernst Nyrop och Louis Nyrop, i det svenska om Albert Stille och hans son Max Stille. Det är en liten skara och faktiskt fanns inte fler än ett tiotal tillverkare av kirurgiska instrument i Sverige och 25 instrumentmakare och bandagister i Danmark (40).

Teoretiskt är utgångspunkten aktörsnätverksteori som innebär att sammanhang och tillstånd är föränderliga, vilket skapar möjligheter till och behov av omkontextualiseringar. Medicinsk utrustning och medicinska praktiker iscensätts på olika sätt under olika tider och förståelsen av detta är beroende av sammanhang som i sin tur är föränderliga. Utöver denna grundläggande hållning när det gäller historisk förändring använder sig Halverson av ytterligare begrepp från lite olika traditioner: den uppmärksamma handen (*the mindful hand*); tankekollektiv (eller hellre tankestilar som sedan genomgående används) samt tyst kunskap. Möjligen kan detta betraktas som eklektiskt, men det hela kan samtidigt sägas stödjas av behoven av omkontextualisering. Fördelen är möjligheterna att lyfta fram olika aspekter av olika praktiker i olika sammanhang. Nackdelen att det aldrig finns utrymme för någon grundlig utredning av de analytiska begrepp som används.

De följande fyra empiriska kapitlen består av varsin fallstudie. Den första handlar om hur tre olika medicinska instrument med linser och speglar för undersökning av öga, näsa och hals diskuterades i de medicinska tidskrifterna under 1850- och 60-talen, framför allt vad gäller praktisk användning. Det handlar om oftalmoskop för att undersöka ögonbotten med indikationer på flera olika diagnoser; nässpekulum för att undersöka och avlägsna föremål från nashålan samt laryngoskop för att undersöka luftstrupe och stämband. En viktig aspekt av dessa och andra instrument är hur de förbättrade möjligheterna att se insidan av kroppens håligheter som en läkares öga annars inte kom åt. Just synsinnets betydelse för läkekonsten och hur olika instrument hjälpte seendets möjligheter är en aspekt som Halverson lyfter fram genom att påpeka hur medicinska tidskrifter bidrog till att tankestilar utvecklades kring hur det instrumenten visade egentligen skulle tolkas. Här var förstas mikroskopet något av ett universalinstrument som samtidigt var dyrt och därför trots allt hade begränsad användning ännu vid mitten av 1800-talet. I de medicinska tidskrifterna framgick att de olika instrumenten var komplicerade, de krävde underhåll, andra hjälpmedel som ljuskällor eller belladonna (för att vidga patientens pupiller vid undersökning med ett oftalmoskop) samt kunskaper om hur synintrycken de gav skulle förstås.

Det andra empiriska kapitlet handlar om danska debatter under 1860- och 70-talen mellan bandagister och läkare om behandlingsmetoder för olika ortopediska problem och vilka som var bäst lämpade att utföra dem. Här är det framför allt två debatter mellan instrumentmakaren Nyrop och kirurgen och ortopeden Drachmann som analyseras. Drachmann, som arbetade vid ett ortopediskt institut där behandlingarna bestod av gymnastikövningar under överinseende, maskinbaserade eller inte, förespråkade detta på bekostnad av olika stöd och spännen, något som istället Nyrop var en varm anhängare och säljare av. Deras positioner förändrades delvis och egentligen var skiljelinjerna inte så markerade, särskilt när deras praktiker tas i beaktande. Det handlade mer om vilka slags stöd som var effektiva än om de var det. En annan debatt handlade om hur effektivt ett patenterat bräckband var. En grund för diskussionerna var att bandagister och instrumenttillverkare sökte legitimitet för sin kompetens och yrkesskicklighet genom någon slags formaliserad utbildning samtidigt som läkare hade synpunkter på detta. Sammantaget landar kapitlet i slutsatsen att ortopedins 1800-talshistoria till stor del präglades av andra än läkare, exempelvis instrumentmakare och bandagister. Gränserna mellan kategorierna var delvis flytande och ortopedin något som ännu praktiserades långt utanför läkarkåren.

I kapitel fyra analyseras antiseptiska behandlingsmetoder i Sverige och Danmark som de utvecklades av den brittiske kirurgen Joseph Lister under 1860- och 70-talen. Det handlade om sprayer och förband med karbolsyra eller andra desinficerande fenoler. De som praktiserade dessa metoder för att förhindra infektioner gjorde det utifrån praktiska erfarenheter snarare än teoretiska insikter om att kemikalierna som användes dödade bakterier. Behandlingar med karbolsyra ökade överlevnadsmöjligheterna vid operationer och skapade även bättre förutsättningar för mer avancerade kirurgiska praktiker, exempelvis i operationer i buk-
hålan.

I det femte kapitlet redogör Halverson för aseptiska praktiker under 1880- och 90-talen, alltså förebyggande arbete mot infektioner som bedrevs genom renlighet och genom att utforma patientsalar och -rum på sätt som motverkade tillväxt av bakterier. Ett skäl var att antiseptiska medel var frätande på hud och slet på instrumenten. Aseptiska praktiker krävde dock i gengäld mer systematik, något som studeras med olika exempel från bland andra Albert Stilles son Max Stilles inredda modellmotagningsrum med utställning av instrument. Här finns även diskussioner om olika typer av sängar och ställningar som olika tillverkare sålde för att underlätta behandlingar. Utvecklingen av aseptiska praktiker hängde förstås till stora delar också samman med institutionaliseringen av vård och kirurgi med särskilda operationssalar och patientrum.

I det avslutande kapitlet summeras resultaten. Visuella synintryck var av stor betydelse inte bara för en förståelse av hur kroppen fungerade utan även för medicinsk praktik och i de sammanhangen är det viktigt att förstå hur instrumenten användes praktiskt. Bandagisternas och instrumentmakarnas verksamhet och debattinlägg visar att inte bara läkare utan även andra praktiker satte sina avtryck på förändringarna under 1800-talet. När det gäller antiseptiska behandlingar är det tydligt att praktiska erfarenheter mer än teoretisk förståelse av bakterier utgjorde grunderna för hur de nya metoderna utformades. Till sist visar utvecklingen av aseptik hur praktik, utrustning och kunskap var intimt förknippade. Mer allmänt gör Halverson gällande att fokus på medicinsk praktik öppnar upp historien och gör andra viktiga aktörer synliga. Exempelvis kan läkarprofessionens betydelse relativiseras och gränsdragningarna mellan dem och andra aktörer luckras upp. Också vikten av att medicinhistoriskt intressera sig för andra områden än de stora europeiska länderna blir tydligare när praktiska behandlingsmetoder hamnar i förgrunden eftersom dessa i större utsträckning bygger på tyst kunskap och därmed kan anses vara mer regionala i sin utformning.

Avhandlingens språkdräkt är en mycket välskriven engelska, lämpligt med tanke på att den tilltänkta publiken är den anglosaxiska forskarvärlden. Det förklarar att studiens placeras inom ramen för "history of science, technology and medicine" där skillnaderna mellan olika historiska inriktningar tonas ned och de viktiga sambanden mellan specialinriktningarna lyfts fram. Akribin är god även om det kunde ha argumenterats starkare för urvalet av medicinska tidskrifter. Alternativ har funnits. En källa är också värd att diskutera lite utförligare ur källkritiskt perspektiv. Det handlar om en biografi, *Camillus Nyrop og det kirurgiske instrumentmageri i Danmark* (Köpenhamn, 1884), över instrumentmakaren Camillus Nyrop skriven av en av hans söner med samma namn som fadern men historiker till professionen. I vissa fall har den okritiskt använts för sakuppgifter till fördel för faderns verksamhet (93 & 119), något som ger en liten bismak även om förhållandena inte bör ifrågasättas eftersom de förekommer i oberoende källor.

I fallstudien om debatten mellan danska ortopedier samt bandagister och instrumentmakare, i avhandlingens kapitel tre, menar Halverson att en svensk debatt påverkades av att det tidigt fanns ett gymnastiskt centralinstitut här (94) och att den inte var lika häftig (101–102). I verkligheten fanns en relativt omfattande och lång strid i Sverige mellan ortopedier och andra grupper något som beskrivits och analyserats ganska utförligt i en avhandling som Halverson inte känt till, Lotta Holmes *Konsten att göra barn raka* (Stockholm, 1996). Det är synd eftersom polemiken på svensk botten utgör en intressant replikpunkt i och med att

rollerna här delvis var ombytta i jämförelse med i vårt södra grannland. I Sverige var det nämligen i första hand ortopederna som till skillnad mot i Danmark förespråkade olika stöd och spännen och andra, exempelvis föreståndaren för Gymnastiska centralinstitutet, Lars Gabriel Branting, som propagerade för kroppsövningar. Debattens vågor gick höga från slutet av 1840-talet till början av 1860-talet, något som hade kunnat skapat ytterligare stöd för Halversons uppfattning att regionala sammanhang påverkar medicinska praktiker och att det därför inte kan tas för givet att medicinhistoriska undersökningar kan generaliseras utifrån förhållanden i Tyskland, Storbritannien och Frankrike.

Avhandlingsarbetet har annars påverkats starkt av coronapandemin 2020–2021, vilket gjort det svårt att besöka instrumentsamlingar och vissa arkiv. Mot den bakgrunden har den ursprungliga tanken att undersöka medicinska praktiker genom att analysera historiska kirurgiska instrument vid sidan av traditionella textmässiga källor gått förlorad. Genom de restriktioner som gällde har Halverson varit hänvisad till ett begränsat arkivmaterial och tryckta källor. Resultatet har blivit en avhandlingsform med enhetlighet vad gäller syfte och empiriska utgångspunkter, men där de fyra empiriska kapitlen utgörs av olika fallstudier med endast delvis överlappande aktörer (fäder och söner Nyrop och Stille). Dispositionsmässigt blir det en rätt lyckad kombination av monografi och sammanläggningsavhandling som är värd sin plats i den akademiska genreekologin. Kanske något som manar till efterföljd där monografitraditionen har varit förhärskande.

En aspekt av denna blandning kan dock vara värd att diskutera ytterligare, nämligen en viss asymmetri vad gäller användningen av de analytiska begreppen i de olika fallstudierna. I en sammanläggningsavhandling är det väl knappast en svaghet om olika analytiska begrepp används i olika fallstudier, snarare något som formen ursäktar. I en väl sammanhållen monografi är det nog lite annorlunda även om olika begrepp även här kan användas för att skapa förståelse för skilda teman eller skeenden. I Halversons avhandling skapas begrepp som tyst kunskap eller tankestilar förstärkta insikter i några av fallstudierna, medan empirin i andra inte ges något liknande analytiskt stöd. Som sagt, inget fel med det även om intrycket blir en viss asymmetri.

Syftet att förstå relationerna mellan medicinsk utrustning samt kunskap och praktiker i Sverige och Danmark under senare hälften av 1800-talet i ljuset av mer övergripande förändringar inom teknik, vetenskap och medicin är ambitiöst. De regionala förhållandena framgår ofta relativt tydligt. Dock har mer övergripande skeenden tonats ned så pass att det ibland är svårt att avgöra hur speciella de regionala förhållandena i Sverige och Danmark egentligen var. Ett viktigt undantag är fallstudien om antisept-

tiska behandlingsmetoder i kapitel fyra där något tydligare jämförelser görs med förhållandena i andra länder.

På samma sätt saknas ofta mer övergripande historiska skeenden som en bakgrund till de olika fallstudierna. Det är förstås orättvist att fråga efter bredare idéhistoriska sammanhang när studien handlar om regionala medicinska praktiker. Men om nu analyserna ska göras i ljuset av övergripande förändringar är det kanske ändå på sin plats. En sådan process kunde vara den gamla välkända medicinhistoriska önskedrömmen om att kunna undersöka kroppens inre, något som länge tillgodosågs genom dissektioner och sedan 1800-talets slut också genom röntgenstrålning. I den första fallstudien om tre medicinska instrument anspelar själva kapitelrubriken på just detta, "Making the once invisible visible" eftersom instrumenten oftalmoskop, nässpekulum och laryngoskop användes för att undersöka kroppshåligheter. Ändå analyseras inte instrumenten som ett led i att utveckla metoder för att undersöka kroppars inre.

En annan förändring under 1800-talet som utgjorde ett sammanhang för antiseptiska behandlingsmetoder var utvecklingen av stadsbelysning med gasljus. Under 1800-talets första decennier anlades gasljussystem för stadsbelysning i många storstäder som också inrättade gasverk där lysgas producerades genom torrdestillation av stenkolk. En biprodukt var då stenkolkstjära som innehöll en mängd kolföreningar som kemister mot mitten av 1800-talet började analysera och isolera. Ett av dessa ämnen var karbolsyra som Joseph Lister och andra kom att utnyttja under 1860-talet som ett antiseptiskt medel för att förhindra infektioner. Här fanns alltså en övergripande process som utgör en av flera förklaringar till utvecklingen av nya medicinska praktiker under 1800-talet som Halverson trots det inte refererar i fallstudien om antiseptiska behandlingsmetoder.

Möjligen är det lite orättvist att fråga efter sammanhang som inte behandlas i avhandlingen. Samtidigt visar det lite på svagheten i att utgå från ett teoretiskt perspektiv i akt och mening att skapa möjligheter till omkontextualiseringar. Alternativen är oändliga och avgörande är hur relevanta sammanhangen är med hänsyn till syfte och frågeställningar. I mitt tycke är det svårt att undgå att stenkolkstjäran var ett viktigt sammanhang för antiseptik, i synnerhet som utgångspunkten uttryckligen inte är strikt medicinhistorisk, utan också teknik- och vetenskapshistorisk. Jag håller med Halverson om att öppenhet när det gäller förståelsesammanhangen är en dygd eftersom det annars kan uppstå låsningar som inverkar menligt på förståelsen av medicinska praktiker. Men det finns också en risk som hade kunnat diskuteras utförligare att vissa tolknings-sammanhang förbises.

Halversons slutsatser är tydliga. Praktiken var viktig och den debatterades också av andra än läkare som dessutom påverkade hur den utformades

under det dynamiska 1800-talet. Hur uppseendeväckande den insikten är kan förstås diskuteras. Det har länge funnits en kulturhistoriskt inriktad medicinhistoria, inte minst i Sverige där vi gärna stoltserar med de breda idé- och lärdomshistoriska perspektiven. Internationellt är det dock inte alltid lika självklart och här är det tveklöst av värde att framhålla slutsatsen om en heterogenare medicinhistoria än den som ibland är gängse.

En annan slutsats rör skillnaderna mellan förhållanden i Sverige och Danmark å ena sidan, i Tyskland, Storbritannien och Frankrike å den andra. Det främsta exemplet på konkreta skillnader gäller introduktionen och spridningen av antiseptiska behandlingsmetoder som i Sverige och Danmark framstår som särskilt inriktade på praktik. Gott så även om de konkreta exemplen gärna hade kunnat vara fler för att ännu starkare föra hem poängen med regionala skillnader när det gäller praktik.

En tredje slutsats handlar om gränserna mellan en profession som läkarkåren och andra medicinska yrkeskategorier som instrumentmakare, bandagister med flera är svåra att upprätthålla historiskt. Så verkar det vara i de fallstudier som analyseras i avhandlingen, men möjligen hade den här typen av slutsatser kunnat rymmas inom ramen för professionsteoretiska resonemang där heterogenitet och gränsöverskridande numera gärna framhålls.

Sammantaget är intrycket att slutsatserna bygger på fallstudiernas solida grund, men att de hade kunnat vässas ytterligare med större koncentration genom färre frågor och teman. Problemet liknar asymmetrin beträffande användningen av analytiska begrepp i de olika fallstudierna. Intrycket är att med mer fokuserade frågor och en enhetligare begreppsapparat borde slutsatserna kunnat få en ännu större potential för förnyelse.

Styrkan med Halversons avhandling ligger i empirin där utrustning och praktiker lyfts fram på ett övertygande och intressant sätt, inte minst genom ett aktörsperspektiv. Det gäller samtliga fyra fallstudier som alla har sina speciella förtjänster. De hade som påpekats kunnat hållas hårdare samman i en form som i så fall mer liknat den traditionella monografiavhandlingen. Samtidigt har Halverson en stor och viktig poäng i ambitionen att med hjälp av olika begrepp hålla tolkningsammanshången öppnare än vad som nog är möjligt med en enhetligare analysram. Arbets sättet är intressant och utan tvekan värt att bygga vidare på.

Thomas Kaiserfeld
Linköpings universitet

Övningar i frihet

Linnea Tillema: *Övningar i frihet. Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige*. Göteborg och Stockholm: Makadam förlag, 2021. 282 s. ISBN 978-91-7061-364-7, hft.

Linnea Tillemas avhandling handlar om den pedagogisering av känsloliv och mellanmänskliga relationer som ägde rum under 1970-talet i Sverige. Målet var att människor skulle bli mindre auktoritetsberoende och konventionsstyrda och mer psykologiskt frigjorda och autentiska. På så sätt skulle de bli, som det uttrycktes med tidens språkbruk, mer sanna mot sig själva.

Avhandlingssyftet är tvådelat. Det första delsyftet är att ”studera vilka slags människor och mellanmänskliga relationer denna pedagogisering förväntades ge upphov till”. Det andra delsyftet är dels att ”undersöka vad denna träning av känslolivet och omdaning av mellanmänskliga förhållanden skulle utträta i olika sammanhang, det vill säga vilka mer övergripande syften och uppgifter den tillskrevs”, och dels att ”undersöka hur denna styrning var tänkt att reformera bärande samhällsliga institutioner, såsom arbetslivet, familjen och äktenskapet” (15).

Tillema har undersökt tre specifika metoder eller program där denna pedagogisering framträder, vilka hon beskriver som tre exempel på ”autenticitetstekniker”. Alla tre har ett amerikanskt ursprung och introducerades i Sverige omkring 1970. Det första exemplet utgörs av en teknik inom arbetslivet som benämndes sensitivitetsträning, det andra exemplet rör familjelivet och kallades aktivt föräldraskap medan det tredje exemplet var en teknik inom det sexuella samlivet som kallades sensualitetsträning.

Tre frågekluster riktas mot de tre teknikerna. Det första rör de konkreta historiska omständigheterna kring dessa teknikers lansering: ”Hur, när, var, av vem, för vem, genom vilka medier och i vilka sammanhang som de olika teknikerna introducerades, debatterades och anpassades”. Det andra handlar om argumentationen för värdet av de nya teknikerna ”Vad skulle metoderna kunna åstadkomma? Vilka förhoppningar och förväntningar knöts till dem och vilka problem förväntades de lösa? I relation till vad, framställdes de som nya, angelägna och legitima? Vilka vidare samhällsprocesser förstods teknikerna som en del av i sin samtid?” Och det tredje frågeklustret rör den normering som teknikerna inbegrep: ”Vem eller vad skulle förändras genom dessa metoder och vilka slags förändringar var det som gjordes önskvärda och eftersträvansvärda? Vilka beteenden, känslor, förhållningssätt, förmågor eller kunskaper skulle de bidra till? Vad utmärkte de relationer mellan människor som autenticitetsteknikerna skulle frambringa? Hur skulle det önskvärda uppnås och vem bar ansvaret för att förändringen kom till stånd?” (16)

De tre exemplen på autenticitetstekniker behandlas i var sin delstudie som presenteras i var sitt kapitel. I delstudien om sensitivitetsträningen inom arbetslivet undersöks kurser i sensitivitetsträning för chefer. Dessa kurser organiserades av Svenska arbetsgivareföreningen och innefattade övningar i kommunicera öppet, att våga visa sitt "sanna jag" och att öva sig i att uttrycka känslor fritt. Chefens och medarbetarnas känslor skulle betraktas som en tillgång i företag och organisationer, ur ekonomiskt såväl som demokratiskt perspektiv, såväl på samhällsnivå som på arbetsplatsen. Tillema tolkar detta bland annat som en slags mobilisering av humankapitalet.

Föräldraträningens metoden "aktivt föräldraskap" drevs i form av studiecirklar vid Studieförbundet Vuxenskolan. I studiecirklarna övades föräldrar i att "vara sig själva" och kommunicera känslor på ett äkta sätt i relation till sina barn. Detta skulle utgöra ett led i uppgörelsen med ett auktoritärt föräldraskap, och även fungera som ett verktyg för att demokratisera familjelivet, centrerat kring en idé om emotionell demokrati i familjen. Tillema relaterar programmet bland annat till det då nyväckta intresset för barns rätt och barns perspektiv, både i Sverige och på internationell FN-nivå.

Sensualitetsträningen förespråkades av Sexualforskningsinstitutet och förmedlades i självhjälpsböcker som enskilda kunde anlitat för träning i sina kärleksrelationer. Träningen bestod av övningar i syfte att frigöra den egna förmågan till njutning. Dessa övningar formulerades som något nytt som inte hade med sexuella problem av medicinsk eller psykiatriskt slag att göra. Övningarna skulle istället förstås som en träning för ett förbättrat sexuellt samliv som tänktes leda till att individen själv skulle utvecklas känslomässigt och relationsmässigt och bli mer fri och autentisk. En intressant reflektion som Tillema gör är att sensualitetsträningen innebär en annorlunda temporalitet i jämförelse med det psykoanalytiska tänkandet. I stället för att söka sexualitetens grund i händelser tidigt i barndomen handlar sensualitetsträningen om att uppvärdera nuets betydelse för individen och individens förståelse för sig själv och sina behov.

Tillema betraktar sin studie som ett bidrag till forskningen om det sena 1900-talets självförbättringskultur. Studien relateras till tre specifika forskningsfält, ett som rör den nyliberala styrningens rationalitet och praktiker, ett kring terapeutiseringsprocessens gränser samt ett som rör "68-vågen" som en samhällsrörelse. Forskningsansatsen att historisera självförbättringskulturen är väl motiverad och i forskningsbeskrivningen har inte bara svensk- och engelskspråkiga studier tagits med, utan även den tyskspråkiga forskningen behandlas.

Teoretiskt sett placeras studien i teoribyggnaden kring vetande, makt och styrning som ju i mycket härstammar från Foucault. Grundtanken är

att vetandet om människan – till exempel vetandet om hennes kropp och känsloliv framburet av discipliner som psykologi och psykiatri – inte utgör oberoende, yttre beskrivningar av människans natur, utan att detta vetande också bidrar till hur individen uppfattar sig själv och till vilka möjligheter att tänka och agera som hon har. Som Tillema skriver: ”Med nya problematiseringar, kategorier, begrepp och metoder för att beskriva, förklara eller förändra människor, uppstår också nya sätt att vara, känna och handla.” (28)

Teoretiskt centralt är också ett styrningsperspektiv. Den styrning som Tillema intresserar sig för handlar om sådana konkreta försök att forma och reglera mänskligt beteende som autenticitetsteknikerna ger uttryck för, och de rationaliteter som ligger bakom dessa försök. Detta fokuseras med begreppet *governmentality*, som översätts med styrningsrationalitet eller styrningens politiska rationalitet. I begreppet *governmentality* ligger också en uppmärksamhet på att detta slags styrning inte utgör en maktutövning riktad mot individer uppifrån eller utifrån, utan handlar om att människor införlivar synsätt, värderingar och beteendemönster som innebär att de styr sig själva. Här pratar Tillema även om självteknologi.

Ett i avhandlingen centralt samlande begrepp är autenticitetsteknik. Sensitträningen, aktivt föräldraskap och sensualitetsträningen utgör autenticitetstekniker i och med att de är ”försök att skapa autentiska och frigjorda människor” (31). Tillema framhåller att just dessa tekniker har en pedagogiserande karaktär, vilket likställs med att de ”syftade till att utbilda, träna och skola människor i vissa färdigheter, kunskaper, förhållningsätt och beteenden”. (30) Urvalet av exempel motiveras av att de tydligt har en pedagogisk ambition, de representerar skilda områden och de uppfattades som helt nya i samtiden och fick en stor medial uppmärksamhet.

I det avslutande femte kapitlet samlar Tillema ihop trådarna. De tre exemplen uttrycker ett nytt gemensamt synsätt och illustrerar alla ett möte mellan amerikanska självförbättringstekniker och den svenska välfärdsstaten. Här framträder en strävan att förändra känslor och relationer, inte nödvändigtvis för att de är grundade i något psykiskt problem av patologiskt slag, utan som en självförbättring för dess egen skull. Pedagogiseringen sammanfaller alltså med en avpatologisering av psykiska problem. Att känslor och relationer gjordes till föremål för lärande, något som kunde övas upp, innebar ett brott med den freudianska determinismen, framhåller Tillema. I stället för att en individs känslor och relationer uppfattades som skapade av oföränderliga personlighetsdrag eller undermedvetna reaktioner, förmodades de kunna förändras och förbättras med hjälp av träning. Tillema vill beskriva dessa strävanden, ofta framställda genom ett cybernetiskt influerat språkbruk, som en slags folkbildning i psykologisk frigörelse. Detta handlade också om att människans välbefin-

ande och livskvalitet i någon mån ersatte materiell standardhöjning som ett åtminstone implicit mål för samhällsutvecklingen. En fri och autentisk människa började ses som både en ekonomisk tillgång och en förutsättning för och viktig del i demokratin och ett demokratiskt samhälle.

Detta är en välskrivna och synnerligen rik avhandling med många spännande iakttagelser som ger underlag för mycket ny kunskap. Självfallet finns många frågor som kan diskuteras ytterligare och val som kan ifrågasättas. Syfte och frågeställningar är till exempel överlag relativt deskriptiva och empirinära. Vad som är avhandlingens centrala forskningsproblem framgår inte så tydligt i hur syftet är formulerat, inte heller vad för slags analys som ska göras. Det valda sättet att formulera syfte och frågor gör, tycker jag, att avhandlingens analytiska bidrag blir lite dolt och därigenom inte syns så tydligt som det kunde ha gjort.

De valda begreppsformuleringarna ger (som alltid) upphov till en del funderingar. Till exempel tycks mig autenticeringsmetod eller autenticeringsprogram vara mer träffande benämningar än autenticitetsteknik. Vidare har begreppet pedagogisering en något flytande innebörd och användning i avhandlingen. Vad betyder det exempelvis att en autenticitetsteknik är ”pedagogiserande” i sin karaktär, istället för ”pedagogisk”? Kan man föreställa sig en styrning av governmentality-typ som inte är pedagogiserande, alltså som inte innebär att individen genom lärande ska förändra sig? Pedagogiseringsbegreppet skulle som jag ser det ha vunnit på en mer grundlig utredning, kanske ställd i relation till förekommande definitioner och användningar av begreppet i tidigare forskning (se till exempel Daniel Tröhler, ”Educationalization of social problems and the educationalization of the modern world”, *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory*. Singapore, 2016).

Det rika materialet och de mycket intressanta delstudierna ger vidare upphov till frågor som man som läsare önskar veta mer om. Tillema diskuterar förtjänstfullt vad införandet av de tre autenticitetsteknikerna kan tänkas ha inneburit för den efterkommande utvecklingen, och ser en spännande koppling mellan idéerna om personlig autenticitet och känslomässig frigörelse och den kommande nyliberala vändningen i politik och samhällsliv på 1980-talet. Mindre utrymme ges åt historien bakom och innan införandet av autenticitetsteknikerna. Jag skulle gärna ha sett lite mer resonemang kring varför fenomenet uppstod och fick genomslag just i början-mitten av 1970-talet. Vad i den historiska tiden och samhället bäddade för detta?

En annan fråga som med fördel kunde ha fördjupats gäller den ”transnationella karaktären” på programmets spridning. Fanns det något specifikt i det svenska fallet i förhållande till de tyska och amerikanska kontexter som undersökt i tidigare forskning? Skilde sig mottagandet

eller implementeringen av dessa tekniker i svensk kontext från andra länders, till exempel med avseende på sensualitetsträningen?

Dessa synpunkter och frågor skymmer på intet sätt att Linnea Tillema har åstadkommit en rik avhandling som med balanserade och rimliga tolkningar av hur 1970-talets synsätt föregick kommande decenniers individualism och självförbättringskultur bidrar med ett påtagligt kunskaps-tillskott till det idéhistoriska forskningsfältet. Avhandlingens absolut största styrka är, enligt min mening, de empiriska kapitlen, alltså de gedigna undersökningarna och redogörelserna för autenticitetsteknikernas införande och användning. Dessa tre metoders lansering och roll i Sverige har tidigare knappast alls undersökts. Överlag är 1970-talets förändrade synsätt på emotioner och relationer väldigt intressant och i tidigare forskning otillräckligt utforskat och otillräckligt begreppssatt. Denna avhandling ger ett mycket betydelsefullt empiriskt bidrag. Min bedömning är att avhandlingen kommer att bli ett standardverk om 1970-talets syn på känslor och relationer.

Anna Larsson

Umeå universitet

Kroppar i förvandling

Helena Franzén: *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022. ISBN 978-91-513-1367-2, hft.

Samlingar av mänskliga kvarlevor har de senaste åren väckt ett allt större intresse bland idéhistoriker och historiker. I Helena Franzéns doktorsavhandling i idé- och lärdoms historia är det de obstetriska och embryologiska samlingarna vid Uppsala universitet som står i fokus: hyllrader av bäcken från olika kvinnor, embryon och fosterkroppar i olika stadier av utveckling bevarade i vätskefyllda burkar, liksom snitt av vävnader på mikroskopglas. Så kallade torra och våta preparat.

Kroppar i förvandling är en sammanläggningsavhandling, än så länge ovanligt inom ämnet idé- och lärdoms historia. Avhandlingen utgörs av en så kallad kappa plus fyra delstudier/artiklar varav två är publicerade i vetenskapliga tidskrifter, en är antagen och under revidering, och en är inskickad till förlag. Kappan och en av delstudierna är skrivna på svenska, medan tre övriga delstudier är skrivna på engelska.

I avhandlingens kappa presenteras syftet: ”att undersöka hur medicinsk kunskap om fosterutveckling, graviditet och förlossning producerades och

kommunicerades genom samlingsföremål tillhörande Uppsala universitet omkring 1830–1930” (20). En ambition är även att ge ett kvalificerat bidrag till den ofta animerade diskussion som förs idag kring hantering av mänskliga kvarlevor på museer och vid lärosäten.

Avhandlingens frågeställningar är:

- ”I vilka samlingar vid Uppsala universitet ingick preparat och modeller av fosterkroppar och bäcken från kvinnor?
- Från vilka sammanhang hämtades de kroppar som gjordes till samlingsföremål och vilka var motiven till samlingarnas tillkomst?
- Hur och var förvandlades kropparna till medicinska och pedagogiska objekt?
- Vilken medicinsk kunskap producerades genom samlingarna? Hur användes denna kunskap och för vilka syften?
- Vilka aktörer var involverade i samlingarnas tillkomst, uppbyggnad och användningar?” (21)

Teoretiskt utgår Helena Franzén från vetenskapshistoria och kunskaps-historia och ur denna aktualiserar hon för sin undersökning begreppen materialisering, samproduktion, sociala nätverk, gränsobjekt och sociala världar. Franzén motiverar sin forskning genom det faktum att de embryologiska och obstetriska samlingarna vid Uppsala universitet inte tidigare studerats ingående av historiker, och även – vad gäller sociala nätverkens betydelse för samlingarna – att hon i sin studie inkluderat fler aktörer (obstetiker och barnmorskor).

Startpunkten 1830 motiveras av att det var vid den tidpunkten som läkaren Magnus Retzius samling av kvinnliga bäcken började etableras. En lika självklar slutpunkt finns inte men intresset för samlingarna dalade och Franzén sätter punkt 1930. Skäl för att studera Uppsala universitets samling är att lärosätet var ett expanderande centrum för medicinsk kunskapsproduktion under perioden, att samlingar utökades kontinuerligt och användes i forskning och undervisning, och att nya discipliner växte fram.

I ett relativt omfattande avsnitt i kappan beskriver Franzén källmaterialet, det vill säga de torra och våta preparat, modeller (av gips, papier mache, vax), snitt på mikroskopglas, instrument, etiketter, förteckningar och kataloger som utgjorde de obstetriska och embryologiska samlingarna. Hon redogör för omfattningen av samlingarna, hur de byggdes upp, av vem/vilka, när, liksom hur de utökades, flyttades, splittrades och kastades. Till källmaterialet hör även arkivhandlingar och publikationer. Ett avsnitt om juridik och etik i hanteringen av mänskliga kvarlevor följs av en kontextualiserande del i tre avsnitt: medicinens tillgång till döda kroppar, disciplinernas formering och mödravårdens utbyggnad.

I den första delstudien ”’Pelves of various nations’: Race and sex in a mid-nineteenth-century obstetric collection”, står läkaren och obstetrikern Magnus Retzius samling av kvinnliga bäcken i fokus. Studiens syfte är att visa att samlingen nyttjades i formeringen av svenskheten, av den svenska nationen och det svenska folket. Magnus Retzius bror Anders Retzius, känd för sitt skallindex, berörs även, och Franzén menar att idéer om bäcken respektive skalle stod i relation till varandra, att de båda utgjorde referenser i Skandinavism och nationalism. I samlingen etiketterades en rad olika bäcken som ”rasbäcken”, och Franzén lyfter fram Magnus Retzius ideer om bäckens storlek som relaterade till ras, liksom att han även omfattade rasvetenskapens ide om en hierarki av högre och lägre stående så kallade raser.

Delstudie två, ”From patient to specimen and back again. Radical surgeries and pelvic pathologies in the Museum Obstetricum”, publicerades i *Lychnos* 2020 och rör även denna bäckensamlingen. Delstudien inleds med en fallberättelse om den ogifta pigan Anna som genomgår ett kejsarsnitt då hennes bäcken bedömts vara för trångt för fostret att passera igenom. Barnet överlever, Anna dör och efter obduktion prepareras Annas bäcken och läggs till universitetets, enligt kirurgen och obstetrikern Carl Benedict Mesterton, ”vackra och värdefulla samling av patologiska bäcken” (not 4, 51).

Mestertons samling vid Uppsala Universitet slogs ihop med obstetrikern Magnus Retzius samling vid Karolinska Institutet, och blev till en del av Museum Obstetricum vid Uppsala universitet på 1860-talet. Studien analyserar tillkomsten av Museum Obstetricum, hur insamlandet motiverades, och hur läkare och insamlare argumenterade för hur samlingen kunde användas. I fokus står hur kunskap producerades utifrån samlingen, och ett viktigt teoretiskt begrepp för Franzén är Sheila Jasanoffs samproduktion (”co-production”): att kunskapsproduktion sker i samspellet mellan människor, artefakter och deras användning.

I forskning om medicinska samlingar har framför allt deras roll i undervisning tagits upp, deras betydelse för att etablera nya vetenskapliga fält, liksom hur nätverk etablerades för att skapa samlingar – frågor som också berörs här. Men Franzén betonar samlingens länk även till radikalkirurgin och till kvinnors födande, det vill säga till de kroppar dessa bäcken en gång hörde och till de situationer som kunde möjliggöra att de avskildes. Den så kallade radikalkirurgin avser i detta sammanhang praktiker som kejsarsnitt och styckning av foster som inte kunde tränga ut och som utfördes för att rädda kvinnans liv. Fosterstyckning var ovanligt, beskrevs som förfärligt att genomföra, men ibland nödvändigt för att rädda kvinnan. Antalet kejsarsnitt ökade under 1800-talets första hälft och framställdes som lyckosamma ute i Europa men i Sverige avled alla kvinnor efter

ingreppet vid denna tid (medan foster kunde överleva). Kejsarsnitten medförde en diskussion om samtycke, och Franzén visar på olika ställningstaganden bland de studerade läkarna. Mesterton menade att kvinnan skulle informeras om operationens risker, och att läkaren skulle ha hennes samtycke för att genomföra den. Magnus Retzius var däremot mindre angelägen om kvinnans samtycke utan ansåg att beslut som dessa skulle vara upp till läkaren att ta.

Den tredje delstudien rör den embryologiska samlingen: ”’The precious material’: obtaining human fetal bodies for an embryological collection at Uppsala University, ca 1890–1930”, och publicerades i *Scandinavian Journal of History* 2021.

Sekelskiftet 1900 var enligt Franzén en glansperiod för insamlandet av mänskliga kvarlevor för embryologisk forskning om fosters utveckling och om orsaker till missbildningar. Även kvarlevor från djur samlades in för samma ändamål. En central gestalt i delstudien är anatomen och Uppsala-professorn August Hammar, vars samling fick internationellt anseende. Varken Hammar eller hans samling har studerats tidigare i medicinhistorisk forskning om embryologiska samlingar. Franzén inkluderar även barnmorskor i sin undersökning, vid sidan av aktörer som gynekologer, histologer och anatomer. Det nätverk Hammar hade med läkare av hans egen eller andra specialiseringar hade han inte med barnmorskor, och denna grupp blev viktig för att få tillgång till foster. Hammar annonserade därför i barnmorskornas tidning *Jordemodern* med en önskan om att få foster efter missfall vid tidig graviditet tillsänt till honom. Även denna delstudie inleds med ett fall; en ogift kvinna föder 1901 sammanväxta tvillingar. Tvillingarna avled efter några dagar och inkluderades sedan i den embryologiska samlingen vid anatomiska institutionen.

I delstudiens fokus står medicinsk kunskapsproduktion om människors reproduktion, och vilken betydelse insamlandet och studiet av foster hade. I den embryologiska forskningen var man beroende av tillgång till levande kvinnor i olika stadier av graviditet för att kunna skapa en samling, och det var tre situationer som stod i fokus:

- embryo/foster efter missfall
- utomkvedshavandeskap där ett befruktat ägg börjat växa utanför livmodern och opererades bort
- foster/födda barn med avvikelser.

I analysen använder Franzén två begrepp: sociala världar (”social worlds”) och gränsobjekt (”boundary object”). Fostrets/embryots ställning som gränsobjekt visas med olika exempel; initiativen att fastställa gränser mellan missfall och tidig födsel, mellan foster och barn, liksom hur de skulle

omhändertas (de som inte insamlades) – som avfall eller som betecknat som dödsfall.

I delstudie fyra, ”Att lära sig se embryologiskt: Samlingsobjekt i forskning och pedagogiska kontexter 1870–1920”, undersöks hur det som Franzén benämner ”det embryologiska synsättet” på fosterutveckling etablerades i Sverige, och hon gör det genom att belysa hur den embryologiska samlingen vid Uppsala universitet användes i skolan och i andra pedagogiska kontexter utanför universitetet. I analysen nyttjas ett antal begrepp: kunskapsobjekt, materialisering, vetenskaplig disciplin och offentlig vetenskap. I denna artikel är källmaterialet preparaten i samlingen, arkivmaterial, publicerade texter och bilder. Centrala aktörer är anatomerna Edward Clason och August Hammar. Franzén redogör för hur samlingen kom till och organiserades, hur preparat bevarades, liksom hur modeller och avbildningar framställdes i undervisningssyfte. Franzén visar hur texter om och bilder av embryon och foster blev alltmer detaljerade och utförliga i *Nordisk familjebok* under perioden, och tar som exempel även upp Hammars sommarkurs ”Kycklingens utveckling i ägget” vilken riktades till skollärare, en kurs som även innehöll praktiska moment som att framställa mikroskopiska preparat av kycklingfoster. Hammar gav även ut en skrift om fosterutvecklingen på Verdandi i Uppsala, vars verksamhet syftade till att sprida vetenskaplig kunskap till en bredare allmänhet och ge människor möjlighet till självstudier. I skolan införlivades embryologin i biologin och framför allt i utvecklingsläran, och även här med kycklingen som utgångspunkt. Franzén betonar det visuellas betydelse; bilder och modeller, liksom det taktila och praktiska; att elever kände på modellerna och själva framställde preparat. Franzén tar upp hur enskilda gymnasier i Sverige införskaffade fosterpreparat, troligen som åskådningsmaterial men att vi vet mindre om hur de användes. En poäng Franzén gör är att medan undervisning i ”sexualhygien” och fortplantning var kontroversiell och omtvistad, kunde undervisning om fosterutveckling samtidigt etableras i skolan – bara inte bakgrunden och den sexuella akten omnämndes.

I avhandlingens avslutande diskussion knyts trådarna samman och Franzén återger de viktigaste resultaten:

- Att de obstetriska och embryologiska samlingarna materialiserade kunskap om graviditet, förlossning och fosterutveckling.
- Att samlingarna utgjorde viktiga satsningar för att stärka Uppsala universitets profil som ledande medicinskt kunskapscentrum, i konkurrens med Karolinska institutet.
- Att samlingarna blev till resurser i forskning, undervisning liksom även pedagogiska resurser i skola och folkbildning – för att längre fram

marginaliseras, packas ned i lådor och därefter bli till ett känsligt kulturarv.

- Att barnmorskor och präster var involverade som aktörer, inte enbart läkare.
- Att de obstetriska och embryologiska samlingarna, det vill säga samlingar av bäcken respektive foster, samproducerade kunskap om den gravida och födande kvinnan och fostret.

Avhandlingen ringas in av en Prolog och en Epilog om nutidsdebatt kring samlingar av mänskliga kvarlevor.

Så långt referatet av Franzéns avhandling. På den formella sidan finns ytterst lite att anmärka på. Någon enstaka bokstav i boktitlar med äldre stavning har fallit bort. Ett citat är ofullständigt, men turligt nog i den delstudie som ännu är under bearbetning för framtida publicering. Akribin är alltså mycket god. Språket är tydligt och flyter i regel på bra. Avhandlingen rymmer dessutom informativa bilder på källmaterialet. Namn- och sakregister saknas, men med tanke på avhandlingens struktur och det relativt begränsade antalet aktörer framstår de inte som nödvändiga.

I en sammanläggningsavhandling ska de olika delstudierna stå för sig själva, samtidigt som de ingår i en större helhet. En utmaning har troligen varit att undvika upprepningar i de skilda delstudierna då såväl källor som flera aktörer delvis är desamma. Detta tycker jag att Franzén lyckas med. Samtidigt finns något enstaka exempel där information saknas i delstudien men istället ges i kappan, till exempel om namnet på samlingen *Museum Obstetricum*.

Valet att skriva en sammanläggningsavhandling istället för en monografi är intressant. Resultatet är fyra delstudier med olika teoretiska ingångar och olika forskningsfrågor som står för sig själva. Kanske kommer de att lättare nå sina läsare än om de i någon form ingick i en monografi. Men i vilken utsträckning kommer den inledande kappan att läsas? Kappan är inte oundgänglig för att en läsare ska kunna ta del av de enskilda delstudierna, men den ger tveklöst ett vidare sammanhang och är både genomarbetad och läsvärd.

I den inledande kappan formuleras ett övergripande syfte och flera breda frågeställningar, medan syften och frågor snävas in vad gäller delstudierna. Detta tillvägagångssätt tycker jag fungerar bra. Avgränsningen i tid framstår som rimlig. Forskningsläget ges en god belysning, och det framgår tydligt vilka nya kunskaper föreliggande studie kan bidra med. Redovisningen av källmaterialet är utförlig och pedagogisk, och att delvis rekonstruera det bör ha varit en utmaning. Samlingar har skapats, sålts, decimerats, utökats, införlivats och flyttats, och skriftligt material som katalogkort är sporadiskt bevarade och tillkomna vid olika tider. De

obstetriska och embryologiska samlingarna är med andra ord rörliga och föränderliga. Teoretiskt anknyter Franzén till forskningsområdet materiell kultur vilket för hennes studie är produktivt.

Kroppar i förvandling är en historia där kvinnor är både närvarande och frånvarande. Samlingarnas bäcken kom från kvinnors kroppar efter obduktion, och samlingarnas fosterpreparat kom från kvinnors kroppar. Men kvinnors röster saknas. I läkares fallbeskrivningar berättas om några kvinnor, men vad de kände, erfor och tänkte vet vi väldigt lite om. Detta är ett dilemma som Franzén är medveten om, och hennes diskussion om detta är insiktsfull.

Den första delstudien, ”’Pelves of various nations’: Race and sex in a mid-nineteenth-century obstetric collection”, hade tjänat på mer utvecklade resonemang om Magnus Retzius idé om ”rasbäcken”, och även om kopplingen till skandinavism och nationalism vilken i studien blir mer antydd än påvisad. Valet och användningen av det teoretiska begreppet ”social värld” (”social world”) i den tredje delstudien ”’The precious material’: obtaining human fetal bodies for an embryological collection at Uppsala University, ca 1890–1930” hade också gynnats av en mer utförlig diskussion. ”Social värld” avser i detta sammanhang embryologers, barnmorskors, obstetrikers, gynekologers, kirurgers, patologers och även prästers respektive referensramar och agendor. I begreppet betonas det gemensamma i den enskilda gruppen/kåren, att den verkar som ett ”community” (3). Franzén utgår från forskarna Susan Leigh Star och James Griesemer, men som begreppet definieras och används i delstudien menar jag att det riskerar att alltför mycket homogenisera de aktörer och professioner som studeras. Även om till exempel gynekologer genomgår samma utbildning och är underkastade samma regelsystem under en viss period av historien, är ju åsiktsskillnader och vetenskapliga konflikter ofta framträdande. I övrigt finner jag dock Franzéns resultat vara rimliga och övertygande.

Avslutningsvis vill jag understryka vikten av att inte väja för det i tiden kontroversiella och omdiskuterade, som hur vi förhåller oss till historiska mänskliga kvarlevor. Ett människoliknande foster i en burk väcker känslor hos de flesta av oss, av fascination eller obehag eller både delarna, men oavsett bör det studeras, tolkas och sättas in i ett sammanhang. Som i Helena Franzéns avhandling *Kroppar i förvandling*.

Lena Lennerhed
Södertörns högskola

Kunskap, kontrovers och kvicksilver

Jonatan Samuelsson: *Kunskap, kontrovers och kvicksilver. Debatten om amalgamförgiftning i det sena 1900-talets Sverige*. Umeå: Umeå universitet, 2022. 356 s. ISBN 978-91-7855-722-6, hft.

Amalgamkontroversen, den strid om tandlagningsmaterialens eventuella hälsoskadliga effekter som pågick som häftigast under 1980-talet, har nu blivit föremål för en historisk studie. Debatten om amalgamet gällde såväl patientinflytande och betydelsen av den enskildes upplevelse av ohälsa som frågan om vetenskapliga discipliners revir och konkurrens. Genom att den utspelades på en mångfald av scener, visar amalgamkontroversen också på en komplex medicinsk offentlighet: den var under många år ett betydande mediefenomen, en politisk stridsfråga, samt föremål för långdragna rättstvister. I sin avhandling om denna infekterade konflikt nystar Jonatan Samuelsson upp frågor om vetenskaplig legitimitet och (tandvårds-) patientens roll i det svenska välfärdssamhället, samt omprövar etablerade medicinhistoriska begrepp.

Samuelsson inleder sin avhandling med en vinjett från Odontologiska riksstämman i Älvsjö 1981. En grupp kvinnor, bland dem premiärlejonet och tandläkaren Alice Timander, avbildas av *Dagens Nyheter* utanför konferenslokalen bärandes skyltar med texten GIFTFRI TANDVÅRD BÄSTA FRISKVÅRD och STOPPA FOLKFÖRGIFTNINGEN. Detta dokument blir ingången i avhandlingens ämne, den svenska amalgamkontroversen, och mer specifikt hur amalgamet blev föremål för vetenskaplig, medicinsk och offentlig debatt. Samuelsson föreslår i sitt syfte att denna bör förstås som ”en kontextuell historisk process, en samproduktion och ett kunskapsutbyte mellan olika aktörer samt som en medialiserad debatt.” På så vis vill han ”granska hur kontroversen aktualiserade och förändrade föreställningar om den medicinsk-vetenskapliga kunskapens natur, gränser och samhälleliga betydelse.” (19)

Undersökningen spänner i huvudsak mellan åren 1977, då debatten om vad som först benämndes ”oral galvanism” bryter ut i media, till 1998, då rapporten *Amalgam och hälsa*, en tvärvetenskaplig dialog och medlingsförsök mellan de olika ståndpunkterna, gavs ut av Forskningsrådsnämnden. Huvudfokus i undersökningen ligger dock på 1980-talet, ett val som överraskar då undersökningen själv ger vid handen att konfliktens höjdpunkt låg något senare i tiden. Dock motiverar Samuelsson detta med att det var vid denna tid som kontroversen etablerades, vilket ger en bättre inblick i dess dynamik.

Källmaterialet består i huvudsak av tre delar: Först och främst dagspressen, som har studerats via Kungliga bibliotekets databas Svenska dagstid-

ningar. Detta material utgör för Samuelsson en ”stomme”, utifrån vilket periodiseringar och urval av andra källmaterial till stor del skett. Åtkomst till och urval i Svenska dagstidningar har gjorts genom en fulltextsökning, vars sträng tydligt återges och motiveras. För det andra baseras studien på tidskriftsmaterial, då främst Tandläkartidningen och Tandsvårdsskaförbundets tidskrift TF-bladet. Här har en manuell sökning i innehållsregister kombinerats med snöbollsmetod och gällande TF-bladet en komplett genomläsning av de flesta årgångar under undersökningsperioden. Slutligen baseras delar av undersökningen också på offentligt tryck och arkiv, bland annat flertalet SOU:er och utredningsarkiv, domstolsarkiv, Karolinska institutets arkiv samt TF-förbundets arkiv.

I sin metoddiskussion är avhandlingen föredömligt transparent och tydlig. Den egna beskrivningen är väl blygsam, då Samuelsson säger sig ha valt bredd på bekostnad av djup. I realiteten förefaller metoden vara väl avvägd mellan en bred insamling av dagspressmaterial med hjälp av en tydligt beskriven digital metod, och djupdyk i specifika fallstudier via arkivmaterial och smalare trycksaker. Just tack vare den så ovanligt väl-artikulerade metodbeskrivningen uppstår dock vissa frågor kring diskrepanser i undersökningsperioden mellan olika källmaterial, vilka skulle tjänat på att åtgärdas eller åtminstone motiveras. Undersökningen är också ett ytterligare exempel på hur central databasen Svenska dagstidningar blivit för forskningen i vårt ämne, och visar på ett mycket gott exempel på hur den kan användas. I detta fall har databasen främst nyttjats som ett verktyg för att möjliggöra bredare överblick, men vissa kvantitativa argument baserat på sökningar förekommer också. Här blir, genom en detaljerad och kritisk metoddiskussion i sista fallstudien, avhandlingen också föredömlig vad det gäller att ta upp problematiken med denna resurs.

I analysen av dessa källor använder sig Samuelsson av tre huvudsakliga teoribyggen: Thomas Gieryns boundary work, Sheila Jasanoffs samproduktionsbegrepp, och Charles Biggs och Daniel Hallins biokommunikabilitetsmodeller. Bland dessa är det sistnämnda den teori vars genomslag tydligast märks i texten, medan spåren efter Gieryn och Jasanoff är mindre uppenbara efter att de har introducerats.

Kunskap, kontrovers och kvicksilver har en disposition som avviker från det typiska upplägget för idéhistoriska avhandlingar, det vill säga den standardmässiga serien undersökningskapitel flankerade av inledning och slutsatser. Istället består den av två delar, vilka i sin tur är indelade i kapitel. Del ett är en sammanfattande och kronologisk analys av kontroversen och hur den utspelades under undersökningsperioden. Detta tjänar till att placera amalgamkontroversen i ett historiskt sammanhang i relation till väsentliga historiska kontexter såsom framväxande vetenskaps- och medicinkritik och utbyggnaden av offentligt sjukvård och tandvård. I

del två presenteras sedan tre fallstudier, där undersökningen tar ett djupare grepp om en scen för konflikten och två av dess aktörer. På detta vis försöker Samuelsson, enligt sin diskussion av upplägget, att förena de största fördelarna med monografin och sammanläggningsavhandlingen. Det är sannolikt att detta försök att bryta med konventionerna kommer att inspirera doktorander som är på jakt efter andra sätt än det gängse att disponera en undersökning. Dock har det vissa uppenbara nackdelar och svårigheter, som inte fullt åtgärdats. Det förekommer en hel del upprepningar och omtag, då viktiga personer, poänger, eller händelser behöver förklaras i båda avhandlingens delar. Å andra sidan finns också flera ställen där presentationer och resonemang kopplats bort från varandra genom ett alltför stort avstånd i texten. En ytterligare redaktionell genomgång kunde säkerställt att personer presenteras vid det första omnämmandet, och korsreferenser hade varit på sin plats för hänvisningar till relevanta stycken i andra kapitel.

I studiens första del visar så Samuelsson hur konflikten då den etablerades under 1970-talet inte hade fokus på just amalgamet och dess kvicksilver, utan på effekten av galvaniska fenomen i munnen där fyllningar skapar en strömkrets, likt ett batteri. Detta fenomen var känt sedan 1800-talet men kom vid denna tid att allt oftare tillskrivas olika hälsorisker och nedbrytande effekter på själva fyllningarna. I ett samspel av massmedia, politik och patientorganisation under åren 1976–77 blev den orala galvanismen till ett ämne för offentlig debatt. Därefter fortsatte en intensiv debatt i media och inom tandläkarskrået. Med den nya tandvårdsförsäkringen som fond stod patienter för en upplevd verklighet – där den orala galvanismen gjort dem sjuka och fyllnadsbyten friska – medan tandläkarna stod för ”den vetenskapligt producerade kunskapens primat” (104), och hänvisade till brist på belägg för fenomenet eller i alla fall för dess utbredning och form.

Därefter, under 1980-talet, omformades denna kontrovers: Med Samuelssons ord så *inleddes* detta omformande i och med att zoofysiologen Mats Hanson, senare ordförande för Tandvårdsskadeförbundet, uppträdde på scenen. Hanson hävdade en alternativ vetenskaplig expertis utanför det odontologiska fältet som stöd för amalgamets skadlighet. Därmed ledde hans entré å ena sidan till en gränsstrid mellan olika vetenskapsdiscipliner, å den andra till motsättningar mellan patientupplevelse och vetenskaplig expertis. Denna omvandling till gränsstrid *illustrerades* sedan av en rättegång 1981–83, den så kallade Stenungsunds rättegången, då statens ansvar för amalgamskador prövades och de centrala aktörerna i striden mötte varandra. Till sist *fullbordades* omvandlingen av konflikten genom den så kallade LEK-utredningen, som tillsattes av Socialstyrelsen 1985 och genom sin sammansättning speglade hur kontroversen lämnat odontologins

område. Utredningens uppdrag artikulerades dessutom inte inomvetenskapligt utan mot bakgrund av den offentliga debatten kring frågan. Efter detta fullbordande av konfliktens form och etableringen av dess aktörer och inblandade kunskapsfält, skildrar avhandlingen hur den ytterligare hårdnade under sent 1980-tal och 1990-tal. Under denna tidsperiod blev den även institutionaliserad via två konkurrerande vårdinrättningar, samt vetenskapligt sett ytterligare breddad via samhällsvetenskapliga disciplinernas intåg i studiet av amalgamet och av kontroversen själv.

Efter denna kronologi tar undersökningen i del två ett djupare grepp om en scen för konflikten och två av dess aktörer: Stenungsundsrättegången, Tandvårdsskadeförbundet, och amalgamets ”mediala omvandlingar” – det vill säga dagspressens roll i att forma konflikten – utgör i denna del var sin fallstudie.

Fallstudien av Stenungsundsrettegången är baserad på domstolshandlingar och beskriver den som en formaliserad gränstvist. Studien visar hur de olika vittnena, som kallades som experter både för kändandesidan och försvaret, iscensätts som experter via ett spel av gränsdragningar mellan olika vetenskaper och expertisområden. Resultatet blev att nya discipliner – det vill säga discipliner som inte var odontologi – genomförde ett misslyckat invasionsförsök av det odontologiska området. Studien av Tandvårdsskadeförbundet skildrar dess funktion och utveckling och organisationens olika verksamhetsgrenar av lobbyarbete, mediekampanjer och rådgivande verksamhet. Kapitlet fokuserar på rörelsens konsumentbegrepp som här sätts i samband inte med ett marknadsbejakande eller nyliberalt synsätt, utan enligt avhandlingen istället artikuleras som en motkraft till marknaden. Till sist ägnas fallstudien av dagspressens skildringar av amalgamkontroversen åt journalistikens förhållningssätt och roll i termer av olika biokommunikabilitetsmodeller. Amalgamfrågan omvandlas enligt Samuelsson under studieperioden från en nyhet som rapporteras till ett fenomen som tolkas, och övergår till sist till att vara en etablerad fråga som bevakas. Genomgående tar rapporteringen dessutom i sitt urval och framställning parti för patienten och erfarenhetens epistemiska värde och tolkar konflikten i termer av makt där den enskilde står emot staten och andra mäktiga aktörer.

Avhandlingen presenterar en rad resultat, både grundläggande empiriska sådana och mer övergripande slutsatser med relevans för framtida forskning och aktuell samhällsdebatt. Som ett resultat av kontroversen, visar undersökningen, förändrades objektet amalgam från ett ”välkänt, pålitligt och välgörande arbetsmaterial för tandläkare” till ”ett hot, en instabil och ständigt närvarande potentiell utsläppskälla i själva kroppen” (302). Tandläkare och odontologer förlorade delar av sin makt och tolkningsföreträde gällande tandhälsa, och andra, till exempel patientfören-

ingar och journalister, fick nya expertroller. Bortom amalgamfrågan i sig menar Samuelsson också att konflikten var formativ eftersom den offentligt etablerade faktumet att medicinen hade ”sociala, kulturella och moraliska bestämningar” (295). Därigenom banade den dels väg för en rad liknande kontroverser, men även för forskning inom humaniora och samhällsvetenskap om just sådana vetenskapliga och medicinska schismer. Vidare menar Samuelsson att en blick på amalgamkontroversen kan bidra till en omvärdering av vårdkonsumentbegreppet. Beskrivningen av patienter som konsumenter, och patienters egen användning av konsumentbegreppet kan inte, menar han, bara ses som ett tecken på nyliberalisering. Det kan också vara, som i fallet med tandvårdsskadeförbundet, fråga om ett konsumentideal som är formulerat som en form av marknadskritik, där samhället bör se till att konsumenten skyddas. Detta är en plausibel slutsats, som skulle kunnat sättas i ett större historiskt och internationellt sammanhang om hänsyn tagits till Nancy Tomes forskning om just detta ämne.

Till sist mynnar avhandlingen ut i myntandet av ett nytt begrepp, vilket författaren föreslår ska ersätta ”svårfångade åkommor”, ”kultursjukdomar”, ”diffusa” eller ”svårsmätbara” sjukdomar. Begreppet *gränssjuklighet* beskriver ett historiskt tillstånd en sjukdom kan befinna sig i då den är vid vad som i avhandlingen formuleras som ”det organiserade vetandets gräns” (296). Gränssjukligheter är alltså sådana sjukdomar som befinner sig i en process av konflikt, eftersom de inte ännu är fullt accepterade vetenskapligt. I ljuset av den aktuella debatten om så kallade kultursjukdomar kunde detta begrepp inte kommit lämpligare. Vi är helt uppenbart i ett stort behov av ett ord för detta fenomen som inte står i vägen och fördunklar förståelsen av det. Ord som syftar på det ”svårfångade” eller ”diffusa” missar det godtyckliga i sådana beteckningar, och kultursjukdomsbegreppet har genom den uppenbara risken för misstolkningar och falska dikotomier spelat ut sin roll. Det är därmed sannolikt, och önskvärt, att gränssjuklighet kommer att få stort genomslag som begrepp.

Undersökningen fokuserar alltså i huvudsak på tre aktörsgrupper, nämligen forskare och i viss mån kliniker, organiserade patienter, samt slutligen journalister och medier. Därmed pekar analysen ut och rör sig i olika rum: akademins, föreningslivets, dagstidningens, politikens och myndigheternas, och domstolen. Detta urval är relevant och givande, men innebär nödvändigtvis att vissa aktörer och fält hamnar utanför. De som främst lyser med sin frånvaro är det internationella, andra inblandade yrkesgrupper såsom tandtekniker, och alternativmedicinen som kunskaps- och praxisfält. Inte heller amalgamets ekonomi i sig blir föremål för diskussion, trots att det är uppenbart att flera finansiella intressen spelade en viktig roll. Tandvårdsskadeförbundets ekonomi, och rollen som

dess rekommendationer av vissa tandläkare och material, samt juristers och mediers ekonomiska intressen i konflikten ges knappt något utrymme. Därmed väcks frågan om huruvida vissa ställningstaganden i källmaterialet vilka tolkas som epistemologiska i själva verket snarare var kommersiella strategier.

Saknas gör också vissa konfliktlinjer, såsom den roll som klass och kön spelade i konflikten och i konstruktionen av amalgampatienten, och skilljelinjen mellan kliniker och forskare. Det senare blir tydligt i avhandlingens slutdiskussion, där resultaten sammanfattas som en grundläggande epistemologisk konflikt. Här ställs patienters vittnesmål och ett ”mångtydigt och erfarenhetsbaserat” sjukdomsbegrepp mot objektivitet, statistik, och ett ”distinkt och mätbart” medicin-vetenskapligt sjukdomsbegrepp (298). Här syns en bristande hänsyn till att objektivitet i sig är ett historiskt föränderligt begrepp, och att statistikens koppling till objektivitet inte är historiskt stabil, särskilt inte i 1980-talets medicin där det evidensbaserade paradigmet just etableras. En spänning som ibland tycks skymta mellan raderna, är också den mellan evidens och beprövad erfarenhet. Inte bara patienter, utan även tandläkare har erfarenhet, men i slutdiskussionen framstår erfarenhet som en egenhet hos patienten enbart. Det hade varit intressant att på djupet utforska erfarenhetens roll inte bara för patienter, utan även hos de medicinska yrkena. Detta hade ytterligare kunnat höja studiens relevans för bredare forskningsfält, då amalgambattens höjdpunkt som sagt sammanfaller med den brytningstid som den evidensbaserade medicinens segertåg innebar. Detta kunde också ges ytterligare dimensioner givet det faktum att patienterna ju också flitigt mäter, bland annat med Tandvårdsskadeförbundets egen mätutrustning, och att vad som odontologerna hänvisar till när de diskuterar ”socio-psykologiska” orsaker är ganska diffust och inte alls mätbart.

Denna kritik pekar dock framför allt mot att Samuelsson i sin avhandling öppnat upp ett ämne för historisk forskning som i och med denna studie ännu inte är uttömt. Originellt och modigt är även greppet att ta med utvecklingen av teknik- och vetenskapsstudier (STS) i Sverige och internationellt som en del av historieskrivningen. Samuelsson argumenterar och visar en del talande belägg för att amalgamkonflikten faktiskt spelade en viktig roll i att etablera det forskningsfält som studien i sin tur själv tillhör. Detta visar inte minst på vilket allvar han tar sin ambition att genomföra en symmetrisk studie av kunskapsproduktionen kring amalgamet.

Sammanfattningsvis ligger denna avhandling i framkant i ämnet i flera avseenden och kommer säkert att få inflytande och ses som en inspirationskälla framöver: inom hela vårt ämne vad det gäller avhandlingars och andra publikationers metod och upplägg, och specifikt inom fältet

historiska vetenskapsstudier genom att den gett sig ut på nya farvatten vad det gäller denna forskningsinriktnings blick på sig själv. Det är dessutom trevligt att den är skriven på en utmärkt sakprosa, vilken bidrar till en träffsäker och tydlig argumentation.

Avhandlingens största bidrag och värde ligger i hur den rekonstruerar en konflikt som haft stor betydelse för medicinens position i det svenska samhället, och bidragit till att förändra patientrollen. Med sin undersökning visar Samuelsson på så sätt en sorts modell eller manuskript för hur denna typ av kontroverser, vilka tycks bli vanligare och vanligare, spelas upp och hur olika aktörer och forum förhåller sig till varandra när det gäller gränssjukligheter.

Begreppet gränssjuklighet är ett resultat av avhandlingen och således grundad både i empiriska och teoretiska överväganden. Det är ett analytiskt begrepp med stor potential långt utanför denna undersöknings ämnesområde. Mycket talar för att det kommer att plockas upp av många och på så vis bli ett centralt tillskott i den medicinska humaniorans begreppsarsenal. Det ger oss tillgång till ett sätt att beskriva ett historiskt betydelsefullt, och i samtiden allt vanligare fenomen, och frigör oss från begrepp som faktiskt har kommit att hämma fältets utveckling.

Ylva Söderfeldt

Uppsala universitet